سلسلہ مجلس اشاعۃ العلوم حیدرآباد دکن نمبر (۷۹)

وذکر فان الذکریٰ تنفع المؤمنین

(الحمد للہ والمنہ)

کہ این کتاب مفید مشتمل بر فوائد عدیدہ الہادی الی سبیل السدید موسوم

بانوار التمجید

فی

ادلۃ التوحید

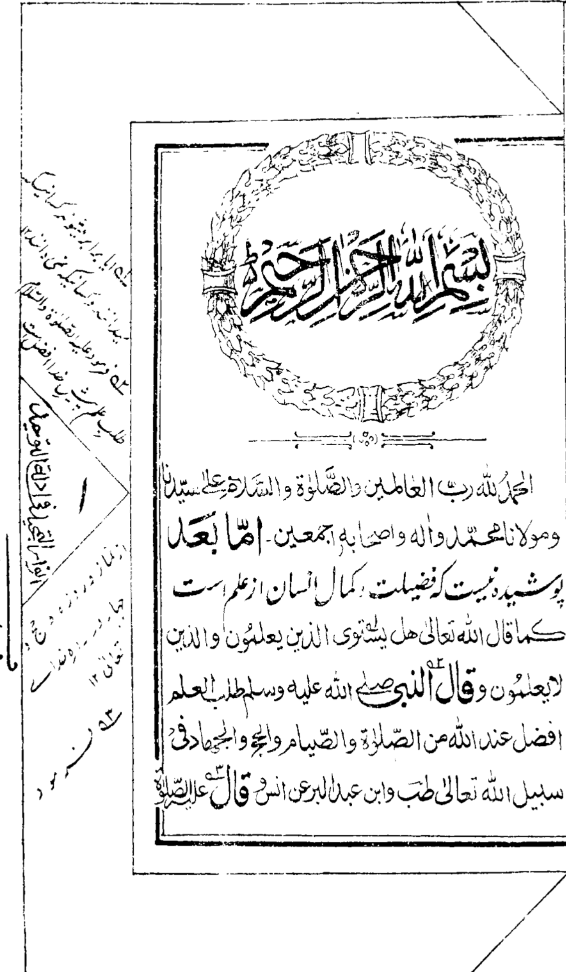
از تصانیف البحر النحریر شریعت پناہ طریقت دستگاہ عارف باللہ مولٰنا حاجی حافظ حضرت محمد انوار اللہ سابق معین المہام مذہبی المخاطب فضیلت جنگ علیہ الرحمہ

حسب منظوری عالم ربانی و عارف حقانی عالیجناب فضیلت انتساب مولٰنا حبیب الرحمٰن خان صاحب شیروانی صدر الصدور صوبجات دکن صدر مجلس اشاعۃ العلوم

باہتمام مولوی حافظ محمد ولی الدین فاروقی

در مطبع امداد اللّٰہی مہتمم مجلس اشاعۃ العلوم سنہ ۱۳۴۱ھ بزیور طبع آراستہ گردید

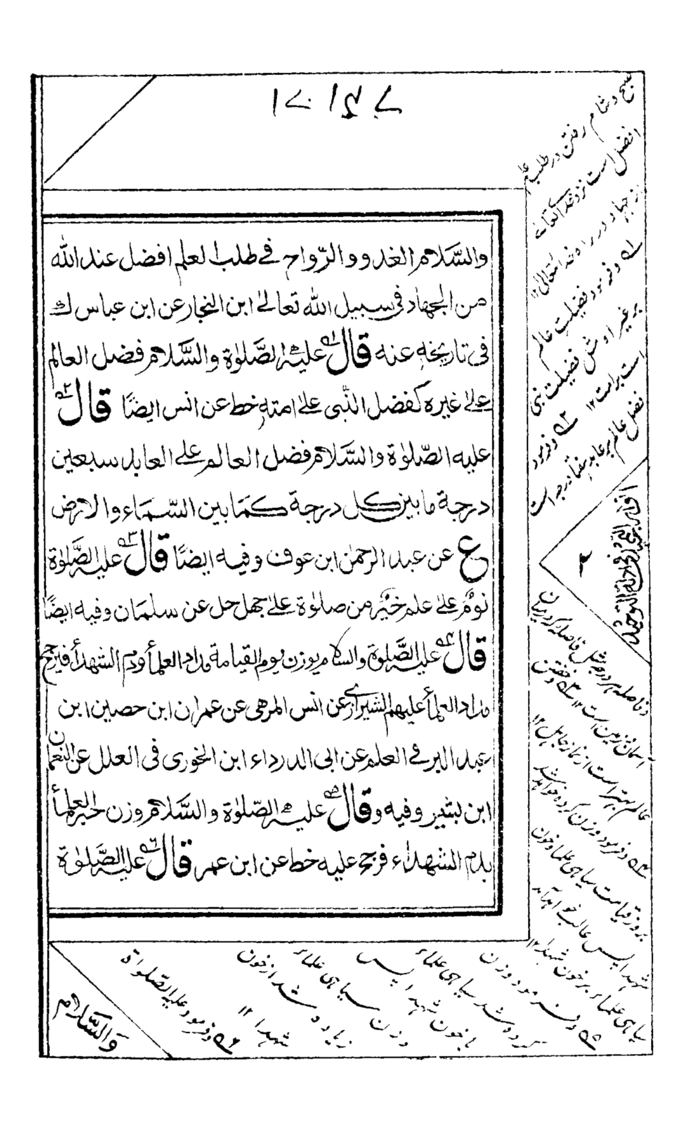
طبع اول — ۱۳۴۱ھ — تعداد جلد یکہزار

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والصلوٰة والسلام علی سیدنا
ومولانا محمد وآله واصحابه اجمعین۔ اما بعد
پوشیدہ نیست کہ فضیلت وکمال انسان از علم است
کما قال اللہ تعالیٰ هل یستوی الذین یعلمون والذین
لایعلمون و قال النبی صلی اللہ علیه وسلم طلب العلم
افضل عند اللہ من الصلوٰة والصیام والحج والجهاد فی
سبیل اللہ تعالیٰ طب وابن عبد البر عن انس و قال علیه الصلوٰة

فضیلت علم

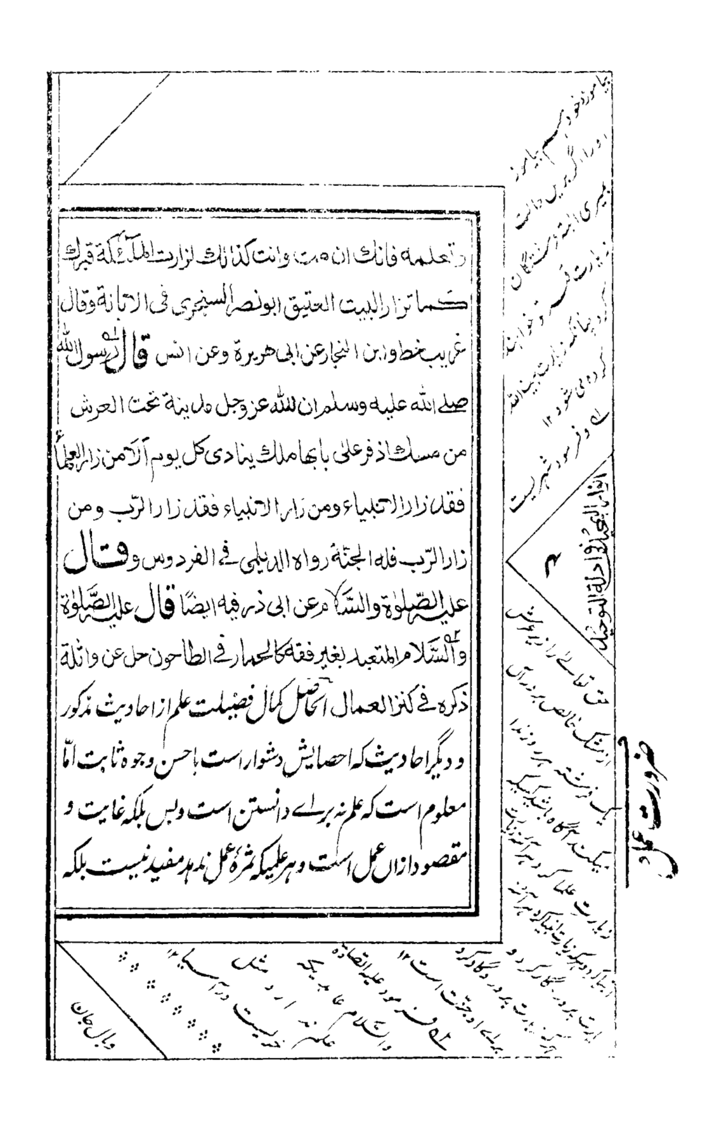

والسلام الغدو والرواح فى طلب العلم افضل عند الله
من الجهاد فى سبيل الله تعالى ابن النجار عن ابن عباس رض
فى تاريخه عنه قال عليه الصلوة والسلام فضل العالم
على غيره كفضل النبى على امته خط عن انس ايضا قال
عليه الصلوة والسلام فضل العالم على العابد سبعين
درجة ما بين كل درجة كما بين السماء والارض
ع عن عبد الرحمن ابن عوف وفيه ايضا قال عليه الصلوة
نوم على علم خير من صلوة على جهل حل عن سلمان وفيه ايضا
قال عليه الصلوة والسلام يوزن يوم القيامة مداد العلماء ودم الشهداء فيرجح
مداد العلماء عليهم الشيرازى عن انس المرهبى عن عمران ابن حصين ابن
عبد البر فى العلم عن ابى الدرداء ابن الجوزى فى العلل عن النعمان
ابن بشير وفيه وقال عليه الصلوة والسلام وزن حبر العلماء
بدم الشهداء فرجح عليه خط عن ابن عمر قال عليه الصلوة

والسلام

۲

والسلام فضل العالم على العابد كفضلي على ادناكم
ان الله عزوجل وملائكته واهل السموات والارضين
حتى النمل في جحرها وحتى الحوت يصلون على معلم الناس الخير
ت عن ابي امامة و قال عليه الصلوة والسلام مجالسة العلماء
عبادة و قال عليه الصلوة والسلام اكرموا العلماء
فانهم ورثة الانبياء فمن اكرمهم فقد اكرم الله ورسوله خط
عن جابر قال عليه الصلوة والسلام من استقبل العلماء
فقد استقبلني ومن زار العلماء فقد زارني ومن جالس
العلماء فقد جالسني ومن جالسني فكانما جالس ربي الرافعي
عن بهز بن حكيم عن ابيه عن جده و قال عليه الصلوة والسلام
كلمة يسمعها الرجل خير له من عبادة سنة والجلوس
ساعة عند مذاكرة العلم خير من عتق رقبة الديلمي عن ابي هريرة
و قال عليه الصلوة والسلام يا ابا هريرة علم الناس القرآن

رتعلمه فانك ان مت وانت كذالك لزارت الملائكة قبرك
كما تزار البيت العتيق ابونصر السجزی فی الابانة وقال
غریب خط وابن النجار عن ابی هریرة وعن انس قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم ان لله عزوجل مدینة تحت العرش
من مسك اذفر علی بابها ملك ینادی کل یوم الا من زار العلماء
فقد زار الانبیاء ومن زار الانبیاء فقد زار الرب ومن
زار الرب فله الجنة رواه الدیلمی فی الفردوس وقال
علیه الصلوة والسلام عن ابی ذر فیه ایضا قال علیه الصلوة
والسلام المتعبد بغیر فقه کالحمار فی الطاحون حل عن واثلة
ذکره فی کنز العمال الحاصل کمال فضیلت علم از احادیث مذکور
و دیگر احادیث که احصایش دشوار است باحسن وجوه ثابت اما
معلوم است که علم نه برای دانستن است وبس بلکه غایت و
مقصود ازان عمل است و هر علمیکه ثمرهٔ عمل ندهد مفید نیست بلکه

وبال جان است و قال علیہ الصلوٰۃ والسلام تعلموا ما شئتم ان تعلموا فلن ینفعکم اللہ بالعلم حتی تعملوا بما تعلمون عد خط ابن عساکر عن ابی الدرداء کذا فی کنز العمال وفیہ ایضاً قال علیہ الصلوٰۃ والسلام تعلموا من العلم ما شئتم فواللہ لا توجروا بجمع العلم حتی تعملوا ابو الحسن بن الاخرم المدینی فی امالیہ عن انس وفیہ ایضاً قال علیہ الصلوٰۃ والسلام من تعلم حدیثین اثنین ینفع بھما نفسہ ویعلمھما غیرہ وینتفع بہ کان خیر الہ من عبادۃ ستین سنۃ الدیلمی عن البراء وفیہ ایضاً قال علیہ الصلوٰۃ والسلام اخاف علی امتی ثلثا ضلالۃ الاھواء واتباع الشھوات فی البطون والفروج والغفلۃ بعد المعرفۃ الحکیم والبغوی وابن مندہ وابن قانع وابن شاھین وابو نعیم عن افلح وفیہ ایضاً قال علیہ الصلوٰۃ والسلام اذا علم العالم

ا؎ فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام بیاموزید آنچہ خواہید پس ہرگز نفع نہ دہد شما را خدائے تعالیٰ بعلم تا آنکہ عمل کنید بآنچہ میدانید ۱۲

۲؎ فرمود بیاموزید از علم آنچہ خواہید قسم بخدائے تعالیٰ اجر نخواہید یافت بجمع کردن علم تا آنکہ عمل کنید ۱۲

۳؎ فرمود ہر کہ بیاموزد دو حدیث برائے آنکہ نفع دہد از آن مر نفس خود را و بیاموزد غیر را و نفع پذیرد از آن بہتر باشد برائے او از عبادت شصت سال ۱۲

۴؎ فرمود من ترسم در حق امت خود از سہ چیز گمراہی خواہش ہا و پیروی شہوات شکم و فرج و غفلت بعد معرفت ۱۲

۵؎ فرمود چون بداند عالم

فلم يعمل كان كالمصباح يضيئ للناس ويحرق نفسه ابن قانع
فی معجمه عن سليك الغطفانی وبمعناه طب عن ابی برزة
وعن جندب وفيه ايضًا **قال** عليه الصلوٰة والسلام
اشد الناس عذابًا يوم القيامة عالم لم ينفعه علمه طص
عدهب عن ابی هريرة وفيه ايضًا **قال** عليه الصلوٰة والسلام
ان اناسًا من اهل الجنة يطلعون الى اناس من اهل النار فيقولون
بم دخلتم النار فوالله ما دخلنا الجنة الا بما تعلمنا منكم
فيقولون انا كنا نقول ولا نفعل طب عن الوليد بن عقبة
وفيه ايضًا **قال** عليه الصلوٰة والسلام شرار الناس شرار
العلماء فی الناس البزار عن معاذ وفيه ايضًا **قال** عليه الصلوٰة
والسلام لياتين على الناس زمان يتعلمون فيه القرآن فيعملونه
ويقرؤن ثم يقولون قد قرأنا وعلمنا فمن ذا الذی هو خير
منا فهل فی اولئك من خير قالوا يا رسول الله ومن اولئك قال

اولئك منكم واولئك هم وقود النار طب عن ابن عباس طب عن ام الفضل فیه ایضًا **قال** علیه الصلوٰة والسلام الایمان والعمل شریکان فی قرن لا یقبل الله احدهما الا بصاحبه ك فی تاریخه والدیلمی عن علی رضی الله عنه وفیه ایضًا **قال** علیه الصلوٰة والسلام لا یؤمن احدکم حتی یکون هواه تبعا لما جئت به الحکیم وابو النصر السنجری فی الابانة وقال حسن غریب والخطیب عن ابن عمر چوں دانسته شد که علم بغیر عمل وبال است ونکال پس ضرور شد که بعد از علم اهم مهمات که هر انچه از قران وحدیث دانسته شد بران عمل کرده شود حالا باید دانست که عمل عبارت از کاریست که میکند آدمی باختیار که منسوب است بوے وآں کار عام است ازیں که از دل صادر شود یا جوارح پس اعمال بر دو قسم باشند اعمال قلبی واعمال جوارح وهر یکے ازیں دو قسم نیز منقسم بدو قسم اند وجودی وعدمی افعال جوارح

حاشیه: اعمال قلبی و افعال جوارح ۷

تقسیم اعمال

وجودی مثل نماز است و روزه و حج و زکوٰة و جهاد کسب حلال
نکاح امر بالمعروف نهی عن المنکر اصلاح بین الناس ادای امانات
سکینه وقار اظهار شکر و صبر و راستی گفتار و ایفاے وعده صله
رحمی عزلت سفارش بکار خیر قبول عذر مدارات حاجت روائی خلق
وافعال جوارح عدمی مثل ترک دروغ و شرب خمر و غیبت و تجسس
احوال و اسراف و تبذیر و خیانت و غش و ریا و نمامی و ظلم و مکر
و تهمت و دوروئگی و فحش و بدگوئی و استهزا و مسخرگی و لایعنی و
اذیت رسانی و مراء و جدال وافعال قلب وجودی مثل ایمان بر
وحدانیت و رسالت و قرآن وانچه نبی صلی الله علیه وسلم خبر آن
داده اند و محبت خدا و رسول استقامت توکل رضا بالقضاء
تسلیم خوف رجا حیا تواضع خشوع خشیة زهد رحم شکر صبر
قناعت۔ اخلاص سخاوت شجاعت توبه وافعال قلبی عدمی
مثل ترک خشم و بخل و حسد و عداوت و حرص و ریا و طول امل و

حب جاہ و بدگمانی و یاس از رحمت و امن از غضب وے تعالی
و دلیل بر اینکہ دل ہم مثل جوارح مصدر اعمال است آیہ شریفہ
است لا یؤاخذکم اللہ باللغو فی ایمانکم ولکن یؤاخذکم
بما کسبت قلوبکم و ایں حدیث شریف قال رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم افضل الاعمال ایمان باللہ ورسولہ ثم جہاد فی
سبیل اللہ ثم حج مبرور حم۔ خ۔ م۔ ت۔ ن حب عن ابی
ھریرۃ حم طب حب عن عبد اللہ بن سلام رواہ فی کنز العمال
بلکہ فی الحقیقت منشا جملہ اعمال جوارح عمل قلبی است چہ تا وقتیکہ
در دل علم کاری نشود و نفع ضرر آن نداند آدمی ارادہ و عزم آن
نمی کند. و ہیچ فعل معتد بہ از جوارح او صادر نمی شود پس فعل قلب
در ہمہ افعال معتد بہا مقدم باشد و مدار صحت و فساد جملہ اعمال بر
فعل قلبی است. فی البدر المنیر للامام الشعرانی رح قال
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ تعالی لا ینظر الی صورکم

[1] مواخذہ نمی کند شما را خدا تعالی بلغو در قسمہای شما ولیکن مواخذہ می کند شما را بآنچہ کسب کردند دلہای شما

[2] فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام افضل عملہا ایمان است بخدا و رسول او پس تر جہاد در راہ خدا تعالی پس تر حج مبرور

[3] فرمود نمی بیند خدای تعالی صورت

ولا الی اجسامکم ولا الی اموالکم ولکن ینظر الی قلوبکم رواہ الطبرانی

وفی کنز العمال قال رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم لا ایمان لمن

لا امانۃ لہ والذی نفس محمد بیدہ لا یستقیم دین حتے یستقیم

لسانہ ولا یستقیم لسانہ حتے یستقیم قلبہ الحدیث طب عن

ابن مسعودؓ وفیہ قال علیہ الصلوٰۃ والسلام من حضر معصیۃ

فکرھہا فکانما غاب عنہا ومن غاب عنہا فرضیہا فکانہ حضرھا

ھق عن ابی ھریرۃؓ وفیہ ایضاً من شھد امرا فکرھہ کان

کمن غاب عنہ ومن غاب عن امر فرضی بہ کان کمن شھدہ ع

عن السیدالحسینؓ فیہ ایضاً قال علیہ الصلوٰۃ والسلام

من اصبح وھمہ التقوی لم اصاب فیما بین ذلک ذنبا غفر لہ

ابن عساکر عن ابن عباسؓ وفیہ ایضاً قال علیہ الصلوٰۃ والسلام

واللہ لقد سبق الی جنات عدن اقوام ماکانوا اکثر الناس

صلوٰۃ ولا صیاما ولا اعتمارا ولکنہم عقلوا عن اللہ موعظتہ

راست شود و نمی شود زبان او راست تا آنکہ دل او راست نشود ۱۲

نمی شود دین تا آنکہ زبان او

درست او راست کرد راست

ندارد و قسم بذاتیکہ روح محمد صلعم

کہ راز صفت امانت

سلہ و نزد ایمان نیست

شاہد ۱۲

د حجم در آل شما بلکہ می بیند دلہای

سلہ و نزد او علیہ الصلوٰۃ والسلام کسیکہ در معصیت حاضر باشد و بد داند آنرا گویا کہ غائب است ازاں و کسیکہ

غائب باشد ازاں اکثر راضی است

ازاں گویا حاضر است ۱۲

سلہ و نزد او مردم بسیار کر دو نزد صبح کرد

سلہ و نزد او تقوی اگر سبب بلاے مرتبت تقوی کرد و می

گناہ است تمیز نصرت

شود ۱۲

سلہ و بیشک سبقت کردند بسوی بہشت قومی کہ نبودند زیادہ ترا زدہ دیگر

نماز و روزہ لیکن

عمل ساختند و نصیحت خدا

فوجلت قلوبهم واطمانت اليه النفوس وخسعت منه الجوارح
ففاقوا الخليقة بطيب المنزلة وبحسن الدرجة عند الناس و
عند الله في الآخرة ابن السني وابن شاهين والديلمي عن علي رض
وفيه ايضًا قال عليه الصلوة والسلام الزهادة في الدنيا
ليس بتحريم الحلال ولا اضاعة المال ولكن الزهادة في الدنيا
ان لا تكون بما في يديك اوثق منك بما في يد الله وان تكون في
ثواب المصيبة اذا انت اصيب بها ارغب منك فيها لو انها ابقيت
لك ت ه عن ابي ذر وفيه ايضًا قال عليه الصلوة والسلام
يا ابا ذر اترى ان كثرة المال هو الغنى انما الغنى غنى القلب
والفقر فقر القلب الحديث حب عن ابي ذر فيه ايضًا قال
عليه الصلوة والسلام يجاء يوم القيمة بصحف مختومة فتنصب
بين يدي الله عز وجل فيقول الله للملئكة القوا هذا واقبلوا
هذا فتقول الملئكة وعزتك ما راينا الا خيرا فيقول وهو اعلم

انوار المحبين وفوائد المتقين

ان كان هذا لغيري ولا اقبل اليوم من العمل الا ما كان ابتغي
به وجهي كرقط عن انسؓ وفيه ايضاً عن ابن مسعودؓ انه سئل
هلك من لم يامر بالمعروف ولم ينه عن المنكر فقال لا ولكن هلك
من لم يعرف بقلبه معروفا ولم ينكر بقلبه منكرا س في نعيم
في الفتن وفي البدر المنير قال عليه الصلوة والسلام بكاء
المومن من قلبه وبكاء الكافر من هامته رواه الطبراني وكنز العمال
عن ابي ابن كعب وعن رجل من ال الحكم ابن ابي العاص
ان النبي صلى الله عليه وسلم صلى بالناس فقرأ سورة فغفل
منها اية فسالهم هل تركت شيئا فسكتوا فقال ما بال اقوام
يقرء عليهم كتاب الله ولا يدرون ما قرء عليهم فيه لاما ترك
هكذا كانت بنو اسرائيل خرجت خشية الله من قلوبهم وشهد
ابدانهم ان الله عز وجل لا يقبل من احد عملا حتى يشهد
بقلبه ما يشهد ببدنه الديلمي وعن ميمون ابن مهران قال نزل

12

حذیفة وسلمان رضی الله عنهما علی نبطیة فقال لها هل
ههنا مکان طاهر نصلی فیه فقالت النبطیة طهّر قلبك فقال
احدهما للاخر خذها حکمة من قلب کافر رواه ابونعیم رح فی
الحلیة ازین ایات واحادیث معلوم شد که مدار اعمال بردل است
ودل هرکس یکسان نیست بعض نرم می باشند وبعض سخت چنانچه
این آیه شریفه بدان اشارت میدارد **قال تعالی** ثم
قست قلوبکم من بعد ذلك فهی کالحجارة او اشد
قسوة

و**قال** تعالی فانها لاتعمی الابصار ولکن تعمی القلوب التی فی الصدور
و**قال** النبی صلی الله علیه وسلم ستة اشیاء یحبط الاعمال
الاشتغال بعیوب الخلق وقسوة القلب وحب الدنیا وقلة
الحیا وطول الامل وظالم لاینتهی رواه الدیلمی مرفوعا ذکره
الامام الشعرانی فی البدر المنیر وعن عامر الثقفی قال قال

عمرؓ واللہ لقد لان قلبی فی اللہ عزّ وجل حتّٰی لھو الین من الزبد ولقد اشتد قلبی فی اللہ حتّٰی لھو اشد من الحجر رواہ ابو نعیم فی الحلیۃ وچوں معلوم شد کہ نظر گاہ حق تعالیٰ دل است پس اہتمام اصلاح قلب بیشتر باید از جوارح کما ورد عن نعمان بشیرؓ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الا وان فی الجسد مضغۃ اذا صلحت صلح الجسد کلہ واذا فسدت فسد الجسد کلہ وھی القلب متفق علیہ رواہ فی المشکوٰۃ وقال علیہ الصلوٰۃ والسلام القلب ملک ولہ جنود فاذا صلح الملک صلحت الجنود واذا فسد الملک فسدت الجنود وفی روایۃ صلحت رعیتہ وفسدت رعیتہ ھب عن ابی ھریرۃ وابو الشیخ فی العظمۃ وابو نعیم فی الطب عن ابی سعید الحکیم عن عایشۃؓ کذا فی کنز العمال وعن سلمانؓ لکل امرئ جوانی وبرانی فمن یصلح جوانیہ یصلح اللہ

عمرؓ فرمود واللہ البتہ نرم شد دل من در شان خدائے عزّ وجلّ تا آنکہ بیشتر از بسکہ نرم تر است از مسکہ وبالیقین سخت شد دل من در معاملۂ خدا تا آنکہ سخت تر است از سنگ ۱۲

لہ فرمود علیہ السلام آگاہ باشید بدرستیکہ در جسم مضغۂ ایست کہ ہر گاہ دراں صلاحیت در آید ہمہ جسم صالح شود وہر گاہ او فاسد شود ہمہ جسم فاسد شود و آں مضغۂ قلب است ۱۲

لہ فرمود علیہ السلام قلب بادشاہ است وبرائے او لشکر است پس ہر گاہ بادشاہ صالح شود لشکر ہم صالح شود وہر گاہ ملک فاسد شود لشکر ہم فاسد شود ۱۲

سہ برائے ہر شخص احوال در دل وبیرونی است ...

برانیه ومن یفسد جوانیه یفسد الله برانیه رواه الثوری
ووهب وخالد عن عطاء مثله انتهی رواه ابونعیم فی الحلیه
پوشیده نیست که ضرورت اصلاح قلب کلامیست مسلم نزد
کل فرق اسلامیه اما از حالت مامردم هویدا است که گویا این فقره
ایست تراشیده برای پند دیگراں حالانکه حق تعالے می فرماید
یاایها الذین امنوا علیکم انفسکم لا یضرکم من ضل[1]
اذا اهتدیتم اگر گفته شود که از ظاهر آیت مستفاد است که ضرورت
امر بالمعروف نیست گوئیم در آیه شریفه ارشاد است که هر کس
اصلاح نفس خود کند و نه اینکه ترک امر بالمعروف بکند چه وجوب آں
از نصوص دیگر ثابت است و آں بحث دیگر است کلام درین است
که آدمی را باید که خود عمل کند و برای کسانیکه دیگران را امر بکنند
وخود عمل نمی کنند ارشاد می شود - اتامرون الناس بالبر[2] وتنسون
انفسکم وانتم تتلون الکتاب افلا تعقلون وقال تعالے[3]

15

[1] اے ایمان والو لازم بگیرید نفسہائے خود را ضرر نمی دہد شما را کسیکہ گمراہ شد وقتیکہ شما ہدایت یافتید ۱۲

[2] آیا امر می کنید مردمان را بہ نیکی و فراموش می نمائید نفس خود را درحالیکہ کتاب اللہ را می خوانید آیا عقل نمی دارید ۱۲

[3] فرمود اللہ تعالی

يا ايها الذين امنوا لم تقولون ما لا تفعلون كبر مقتا عند الله ان تقولوا ما لا تفعلون وقال عليه الصلوة والسلام القاص ينتظر المقت والمستمع ينتظر الرحمة والتاجر ينتظر الرزق والمحتكر ينتظر اللعنة الحديث طب عن ابن عمرو ابن عباس وابن الزهير رض كذا في كنز العمال ودر تفسير جلالين تحت آية يا ايها الذين امنوا عليكم آورده عن ابن ثعلبة الخشني قال سالت عنها رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال أئتمروا بالمعروف وتناهوا عن المنكر حتى اذا رايت شحا مطاعا وهوى متبعا ودنيا موثرة واعجاب كل ذي راي برايه فعليك بنفسك رواه الحاكم وغيره عن ابي يعمر يعني ذا اذان قال قال حذيفة ليأتين عليكم زمان خيركم فيه من لم يامر بالمعروف ولم ينه عن المنكر رواه ابو نعيم في الحليه وقال عليه الصلوة والسلام

16

د نهی منکر کند ۱۲ حذیفه گفت که البته بر شما زمانه خواهد آمد که در آں بهترین شما کسے باشد که شما را امر معروف و نهی منکر کند

اذا اردت ان تذکر عیوب غیرك فاذکر عیوب نفسك الرافعی

فی تاریخ قزوین عن ابن عباس رواه فی کنز العمال وفیه ایضاً

و قال علیه الصلوة والسلام طوبی لمن شغله عیبه

عن عیوب الناس فر عن انس وفیه ایضاً قال علیه الصلوة

والسلام یا اباذر ان المؤمن یری ذنبه کانه تحت صخرة یخاف

ان یقع علیه والکافر یری ذنبه کانه ذباب یمر علی انفه

الدیلمی وفیه ایضاً عن ابی الدرداء قال لا یفقه الرجل

کل الفقه حتی یمقت الناس فی جنب الله ثم یرجع

الی نفسه فیکون لها اشد مقتاً کر وفی الحلیة لابی نعیم

قال عبد الله بن محمد بن الکوا للربیع بن خیثم ما نراك تعیب

احداً ولا تذمه فقال ویلك یا ابن الکوا ما انا عن نفسی

براض فانفرغ من دینی الی حدیث الناس ان الناس خافوا

الله تعالی علی ذنوب الناس وامنوه علی نفوسهم انتهی

وقال علیه الصلوٰۃ والسلام یبصر القذاۃ فی عین اخیک وتنسی الجذع فی عینک رواہ البیہقی عن ابی ہریرۃ مرفوعًا ذکرہ فی البدر المنیر وقال علیہ الصلوٰۃ والسلام ان اناسًا من اھل الجنۃ یطلعون الی اناس من اھل النار فیقولون بم دخلتم النار فواللہ ما دخلنا الجنۃ الا بما نعلمنا منکم فیقولون انا کنا نقول ولا نفعل طب عن الولید بن عقبۃ

الحاصل از نصوص قطعیہ و احادیث صحیحہ ثابت است کہ ہر کس را ضرورت اصلاح نفس خود بودہ است و اولین اصلاح آنست کہ منقاد کردہ شود بآنکہ ہرچہ حق تعالے و نبی صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند بداند کہ ہمہ راست است گو مخالف عقل ما باشد و در دعوے ایں اعتقاد اجمالی ہمہ مومنین شریک اند و از گروہ کفار ممتاز۔ در تفسیر بیضاوی مذکور است کہ چوں آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم با کفار فرمودند کہ من شما را یک کلمہ می آموزم کہ بداں

مالک جملہ عرب شوید و عجم منقاد شما شود گفتند بلے آں کلمہ قبول میکنیم فرمودند بگوئید لا الٰہ الا اللّٰہ کفار تصدیق آن نتوانستند کرد و بانکار برآمدہ گفتند اجعل الالہۃ الٰہا واحدًا ان ھذا لشیء عجاب یعنے ایا گردانید (نبی صلی اللہ علیہ وسلم) ہمہ معبودان را یک معبود این چیزیست عجیب و مومنان بے ہیچ شک تصدیق نمودند و ہمچنیں قصۂ معراج و بعث و نشر وغیرہ را عقل کفار قبول نکرد و اہل ایمان بلا تامل تصدیقش نمودند این بود حال صحابہ کہ از ہمہ امت بکمال ایمان اختصاصی داشتند لیکن بعدِ صحابہ رضی اللہ عنہم اجمعین مردم اندک اندک اتباع عقل مشوب بوہم آغاز کردند و در نصوصیکہ خلاف مشرب خود یافتند بتاویل گرائیدند و نوبت آں رسید کہ ہفتاد و دو مذہب پیدا شدند۔ مثلاً خوارج انکار کردند کہ سورۂ یوسف کلام آلٰہی باشد بدین دلیل کہ بیان قصۂ عشق زن و مرد از شان کبریائی بعید است و معتزلہ انکار رویت آلٰہی کردند بدینوجہ

که درمیان رائی ومرئی محاذات وغیره شرط است وهم انکار صفات
آلهی منودند بدینوجه که تعدد قدما جائز نیست وگفتند انچه اصلح
است برحق تعالے واجب است وتحاشی منودند از نسبت شر
بحق تعالے ونعقل قدریه نیاید که حق تعالے افعال بندگان را
خود پیدا کند وبران عذاب نماید لهذا بنده را خالق افعال خود
قرار دادند ونظامیه را خیال کمال تنزیه حق تعالے بران آورد
که حق تعالے قدرت آن ندارد که در دنیا با بندگان خود چنان
معامله کند که صلاح آنها دران نباشد ونه در آخرت قدرت آن
دارد که از ثواب وعقاب آنها کم وزائد کند وگفتند که اجماع
وقیاس حجت نیست وهشامیه گفتند که اسم وکیل بر حق تعالی
اطلاق نتوان کرد آن موکل میخواهد وهمچنین گفتن این جائز نیست
که حق تعالے الفت داد بدلها وگفته وجنت ودوزخ هنوز
پیدا نشده ومعمریه گفتند که حق تعالے صرف اجسام را آفریده

حق تعالیٰ را قدیم نباید گفت چرا که آن زمانه میخواهد و حق تعالیٰ
ازان بریست. و تمامیه گفتند که یهود و نصاریٰ و مجوس و زنادقه
و بهائم و اطفال روز قیامت خاک خواهند شد و داخل دوزخ
و جنت نخواهند شد. و جاحظیه گفتند که انعدام جواهر محال است
و خیر و شر فعل بنده است و خود دوزخ اهل خود را بخود خواهد کشید
حق تعالیٰ کسے را دران داخل نخواهد کرد و کعبیه گفتند که فعل
بغیر اراده صادر می شود و جبائیه گفتند که اراده حق تعالیٰ حادث
است و بنده خالق فعل خود است و کرامات اولیا هیچ نیست
و باطنیه گفتند که قرآن را باطن است و آن منحصر است دران
و جبریه گفتند که بنده مثل جماد است هیچ قدرت ندارد. و کرامیه گفتند
که حق تعالیٰ بر عرش است و بس. و خارجیه و وهابیه گفتند که شفاعت
انبیا و غیرهم در قیامت نخواهد شد و محبت با صلحا و اولیا
مضر است و علیٰ هذا دیگر اهل هوا را عقل راه زد و نگذاشت که

بر کلام الٰہی ایمان آرند وانچه در قرآن مخالف رائے خود یافتند تاویل
نمودند وعقل خود را بر ارشاد حق تعالے ترجیح دادند در حقیقت
ایمان این قوم بر گفتهٔ عقل است نه بر ارشاد حق تعالے لیکن
با این همه اینها از کفار ممتاز اند ازین وجه که کفار را با کلام الله سروکارے
نیست واینها از مخالفت بالکلیه آں می ترسند ولهذا تاویل آں کرده بزعم خود
موافقتے بهم می رسانند۔ الحاصل فرق میان اہل سنت وجماعت وآنها از
همین جهت است که عقل را بر نقل ترجیح دادند واہل سنت وجماعت برخلاف آنها
نقل را بر عقل مقدم داشته بر هر انچه حق تعالی فرموده ایمان آوردند کما فی
جامع الترمذی تحت قوله صلی الله علیه وسلم ان الله یقبل الصدقة
ویاخذها بیمینه وقد قال غیر واحد من اهل العلم
فی هذا الحدیث وما یشبه هذا من الروایات من الصفات
ونزول الرب تبارک وتعالی کل لیلة الی السماء الدنیا
کل قالوا قد تثبت الروایات فی هذا ونؤمن بها ولا یتوهم

ولا يقال كيف هكذا روى عن مالك بن انس وسفيان بن عيينة
وعبد الله بن المبارك انهم قالوا في هذه الاحاديث امروها
بلا كيف وهكذا قول اهل العلم من اهل السنة والجماعة
انتهى وفي فتح الباري شرح البخاري وقد جرى بحث بين ابي العباس
بن سريج ومحمد بن داؤد الظاهري فاحتج عليه ابن سريج
بالاجماع فانكره ابن داؤد وقال الذين خالفوا ظاهر القرآن
لا اعد خلافهم خلافا انتهى وعن عبد الله بن عمر عن النبي
صلى الله عليه وسلم وما اشكل عليكم فكلوه الى عالمه
رواه البخاري في خلق العباد وعن جندب قال قال
رسول الله صلى الله عليه وسلم من قال في كتاب الله برائه
فاصاب فقد اخطأ رواه ابو داؤد وعن سليمان بن يسار ان
رجلا يقال له صبيغ قدم المدينة فجعل يسال عن متشابه القرآن
فارسل اليه عمر وقد اعد له عراجين النخل فقال من انت

ازاں امام مالک و سفیان بن عیینہ و عبد اللہ بن مبارک گفتند که اینها بگذرانید بلا کیف و همچنین است قول اهل علم از اهل سنت و جماعت ۱۲
و در فتح الباری شرح بخاری است که مباحثه شده درمیان ابی العباس بن سریج و محمد بن داؤد ظاهری پس حجت آورد ابن سریج بر ابن داؤد با جماع و ابن داؤد انکار کرد و گفت کسانیکه خلاف کردند ظاهر قرآن را خلاف ایشان را خلاف نمی شمارم ۱۲

۲۳

فرمود علیه الصلوٰة والسلام و چیزیکه مشکل شود بر شما از قرآن پس بگذارید بدانندۂ آن یعنی عالم او ۱۲
روایت از جندب گفت فرمود علیه الصلوٰة والسلام هر که در کتاب الله از رائے خود گفت که درست گفت مگر خطا کرده باشد ۱۲
سلیمان بن یسار گوید که مردے صبیغ نام در مدینه آمد و از متشابه قرآن می پرسید
پس فرستاد عمر او را طلبید و مهیا کرده بود
برائے او شاخهاے درخت خرما پس پرسید از و که کیستی

قال انا عبد الله صبيغ فاخذ عمر عرجونا من تلك العراجين
فضربه وقال انا عبد الله عمر فجعل له ضربا حتى دمي
راسه فقال يا امير المؤمنين حسبك قد ذهب الذي
كنت اجد في راسي رواه الدارمي وعن نافع مولى عبد الله
صبيغ العراقي جعل يسال عن اشياء من القران في اجناد
المسلمين حتى قدم مصر فبعث به عمرو بن العاص الى
عمر بن الخطاب. فلما اتاه الرسول بالكتاب - فقراه فقال اين الرجل
فقال في الرحل قال بصر ان يكون ذهب فتصيبك مني به
العقوبة الموجعة فاتاه به فقال عمر تسال محدثة فارسل
عمر الى رطائب من جريد فضربه بها حتى ترك ظهره دبرة
ثم تركه حتى برأ ثم عاد له ثم تركه حتى برأ فدعا به ليعود
له قال فقال صبيغ ان كنت تريد قتلي فاقتلني قتلا جميلا
وان كنت تريد ان تداويني فقد والله برأت فاذن له الى

ارضه وکتب الی ابی موسیٰ الاشعری ان لایجالسه احد من المسلمین فاشتد ذالک علی الرجل فکتب ابوموسیٰ الی عمرؓ ان قد حسنت توبته فکتب عمرؓ ان یأذن للناس بمجالسته رواه الدارمی ایضاً وعن ابی مسعودؓ قال قال النبی صلی الله علیه وسلم اعبد الله ولا تشرک به شیئاً و زل مع القرآن اینما زال الحدیث ابن عساکر کذا فی کنز العمال از اقوال سلف واحادیث مذکورهٔ بالا ثابت شد که در قرآن شریف رای را دخل نباید داد وآیات واحادیث اگرچه از قسم متشابهات باشند بر آن ایمان بغیر توهم و بلاکیف باید آورد ورنه خوف آنست که داخل وعید این آیهٔ شریفه شود قوله تعالیٰ افمن کان مومناً کمن کان فاسقاً لا یستوٗن اما الذین آمنوا وعملوا الصّٰلحٰت فلهم جنات الماویٰ نزلا بما کانوا یعملون و اما الذین فسقوا فماوٰهم النار هرچند نزول آیت موصوفه در حق کفار باشد لیکن مسلم است که اعتبار عموم لفظ راست

بخصوص مغنے را پس اگر عقل در فہم مطلبی کجروی کند باید کہ بتازیانہ
ایمان بالغیب او را بر راہ راست آورند باید دانست کہ آنچہ خرابی
عقل مذکور شد مراد از آں عقلے است مشوب بوہم نہ عقل صرف
کہ فضائل آں حدے ندارند کما قال علیہ الصلوٰۃ والسلام
دین المرء عقلہ ومن لاعقل لہ لادین لہ ابوالشیخ فی الثواب وابن النجار
عن جابر کذا فی کنز العمال وفیہ ایضاً قال علیہ الصلوٰۃ
والسلام قوام المرء عقلہ ولادین لمن لاعقل لہ ھب عن
جابر وفیہ ایضاً قال علیہ الصلوٰۃ والسلام افلح من
رزق لباً عن قرۃ بن میسرۃ وفیہ ایضاً قال علیہ الصلوٰۃ
والسلام انا الشاھد علی اللہ ان لا یعثر عاقل الارفعہ ثم
لایعثر الا رفعہ حتی یجعل مصیرہ الی الجنۃ طس عن ابن
عباس وفیہ ایضاً قال علیہ الصلوٰۃ والسلام ان الرجل
یصوم ویصلی ویحج ویعتمر فاذا کان یوم القیٰمۃ اعطی بقدر

یعنی فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام نجات یافت کسیکہ عقل دادہ شد ۱۲
یعنی فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام دین مرد عقل اوست و نیست دین مر کسیرا کہ عقل ندارد ۱۲
یعنی فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام قوام مرد عقل وست و دین ندارد کسیکہ عقل ندارد ۱۲
یعنی فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام من گواہی میدہم بخدائے تعالیٰ کہ پای عاقل اگر بلغزد حق تعالیٰ برمیدارد او را باز اگر بلغزد باز بردارد او را ۱۲ تا آنکہ جنت برد
یعنی فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام مرد روزہ میدارد و نماز میخواند و حج و عمرہ می آرد پس چون قیامت شود دادہ شود

عقله خط وضعفه عن ابن عمر وفيه ايضًا قال علیه الصلوٰة
والسلام الناس يعملون بالخير وانما يعطون اجورهم على قدر
عقولهم ابو الشيخ عن معاوية بن مرة عن ابيه وفيه ايضًا
قال علیه الصلوٰة والسلام تبارك الذى قسم العقل
بين عباده اشتاتا ان الرجلين ليستوى عملهما وبرهما وصومهما
ولكنهما يتفاوتان فى العقل كالذرة فى جنب احد وما
قسم الله لخلقه حظا هو افضل من العقل واليقين الحكيم
عن طاؤس مرسلًا وفيه ايضًا قال علیه الصلوٰة والسلام
قد يتوجه الرجلان الى المسجد فينصرف احدهما وصلوته
افضل من الآخر اذا كان افضلهما عقلًا وينصرف الآخر
وصلوته لا تعدل مثقال ذرة طب وابن عساكر عن ابى ايوب
وفيه ايضًا قال علیه الصلوٰة والسلام لما خلق الله العقل
قال له اقبل فاقبل ثم قال له ادبر فادبر ثم قال له اقعد

ففعل ثم قال له انطلق فانطلق ثم قال له اصمت فصمت
فقال ما خلقت خلقًا احب الیَّ منك ولا اکرم بك اعرف
وبك احمد وبك اطاع وبك اخذ وبك اعطی وایاك
اعاتب ولك الثواب وعلیك العقاب وما اکرمتك بشیٔ افضل
من الصبر الحکیم عن الحسن قال حدثنی عدة من الصحابة الحکیم
عن الاوزاعی مفصلا وفیه ایضًا قال علیه الصلوٰة والسلام
یا علی اذا تقرب الناس الی الله فی ابواب البر فتقرب الی الله
بانواع العقل تسبقهم بالدرجات والزلفی عند الناس فی الدنیا
وعند الله فی الاخرة حل ز عن علی وفیه ایضًا قال علیه الصلوٰة
والسلام یا علی الناس رجلان عاقل یصلح للعفو وجاهل
یصلح للعقوبة ابن عساکر عن علی قال لما انفذنی النبی
صلی الله علیه وسلم الی الیمن قال فذکره وفیه ایضًا
قال علیه الصلوٰة والسلام الجنة مائة درجة تسعة وتسعون

اهل العقل و درجة لسائر الناس الذين دونهم حل ابن يو د
فضائل عقل حالا آثار و علامات آنرا معلوم باید کرد که عقل کدام
قسم محمود است قال علیه الصلوٰة والسلام الکیس من عمل لما
بعد الموت والعاری العاری من الدین اللهم لا عیش الا عیش
الاخرة هب عن انس کذا فی کنز العمال وفیه ایضا قال
علیه الصلوٰة والسلام الکیس من دان نفسه و عمل لما بعد
الموت والعاجز من اتبع نفسه هواها و تمنی علی الله حم ت ک
عن شداد بن اوس وفیه ایضا قال علیه الصلوٰة والسلام
اطع ربك تسمی عاقلا ولا تعصیه فتسمی جاهلا حل عن ابی هریرة
وابی سعید وفیه ایضا قال علیه الصلوٰة والسلام قلیل التوفیق
خیر من کثیر العقل والعقل فی امر الدنیا مضرة والعقل فی
امر الدین مسرة ابن عساکر عن ابی الدرداء وفیه ایضا قال
علیه الصلوٰة والسلام ما اکتسب المرء مثل عقل یهدی

۲۹

ہیچ کس کسب نکرد مثل عقل کہ

صاحبه الی هدی او یرده عن ردی هب عن عمرؓ وفیه ایضاً
قال علیه الصلوٰة والسلام دعامة الدین واساسه
المعرفة بالله والیقین والعقل النافع قیل وما العقل النافع
قال الکف عن معاصی الله والحرص علی طاعة الله عزوجل
الدیلمی عن عائشةؓ وفیه ایضاً قال علیه الصلوٰة والسلام
لا یعجبنکم اسلام امرئ حتی تعلموا ما عقدة عقله عق وقال
منکر عد هب وضعفه عن ابن عمرو وظاہر است کہ اینچنیں عقل خود
نادر الوجود و در حکم کیمیا است کما قال علیه الصلوٰة والسلام
ما خلق الله شیئاً فی الارض اقل من العقل وان العقل فی الارض
اقل من الکبریت الاحمر الرویانی وابن عساکر عن معاذ بن
جبل وعن ابی امامةؓ انه کان یقول اعقلوا ولا اخال
العقل الا قد رفع الحدایث کرا لحاصل اگر عقل صرف نصیب
نباشد الکتاب آن از کلام حق تعالیٰ ونبی کریم صلی الله علیه وسلم

راہبری کند او را بسوے ہدایت وباز دارد از ہلاک ۱۲
له و نشر بود کہ ستون دین وپایہ آن معرفت خدائے تعالیٰ است ویقین وعقل نافع کہ پرسیدند کہ عقل نافع چیست فرمود باز ماندن از معصیت

وحرص بر طاعت خدائے عزوجل ۱۲
عه البتہ خوش نیاید شمارا اسلام کسے تا آنکہ بدانید کہ چیست گرہ عقل اوست ۱۲
عه نہ آفرید علیه الصلوٰة والسلام ... خدا تعالیٰ چیزے در زمین کمتر از عقل وبدرستی کہ عقل در زمین کمتر است از کیمیا است ۱۲
... بود ابوامامہ می گفت کہ ... عقل بردا شتہ شدہ ... گمان نمیکنم ... ۱۲

باید کرد و طریقہ اش ہمینکہ انچہ فرمودہ اند بغیر ہیچ شک و تردد بران
ایمان باید آورد و تصدیقش باید نمود و منجملہ اصلاح قلبی یکے آنست
کہ عادی کند آنرا با یمان بالغیب بر نصوصیکہ ازادراکش قصور کند
و دران فہم خود را متہم دارد چراکہ تفاوت افہام امریست مشاہد می بینیم
کہ مسئلہ ہمی باشد کہ یکے آنرا فہمیدن نمی تواند و یکے می فہمد و تصدیقش
می کند و یکے فہمیدہ ردش مینماید پس اگر معنے نصے بفہم نیاید بر مضمونش
ایمان آرد و بداند کہ این ہم ازان قبیل باشد کہ فہم من بآن نمی رسد
ورنہ ہزارہا صحابہ و علماء و اولیاء اللہ تصدیقش نمودہ اند و اگر در ایمان
توقف کند خوف کفر است چراکہ انکار یک آیت ہم موجب کفر است
قال اللہ تعالیٰ افتؤمنون ببعض الکتاب وتکفرون
ببعض فما جزآء من یفعل ذٰلک منکم الا خزی فی الحیوٰۃ الدنیا
ویوم القیٰمۃ یردون الیٰ اشد العذاب وقال علیہ الصلوٰۃ
والسلام من جحد آیۃ من القرآن فقد حل ضرب عنقہ

بسخت ترین عذاب ۱۲
کہ نزدیک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم ہر کہ انکار یک آیت قرآن کرد پس تحقیق کہ حلال شد زدن گردن او ۱۲

لا عن ابن عباسؓ ذکرہ فی کنز العمال از ین ثابت شد کہ ایمان برجملہ آیات ضروریست وبے آن آدمی مؤمن نمی شود این جا امری دانستنی است وآن اینکہ می تواند شد کہ در مضمون آیتے کسی را شک وتردد می باشد کہ اظہارش مناسب نمیداند وظاہر امی گوید کہ آنرا تسلیم میکنم وایمان آوردم چنانکہ گاہی مدعی علیہ در دعوئی کاذب میداند کہ مدعی دروغ گوست لیکن بمصلحتے انکارش نمی تواند کرد ومیگوید کہ آنرا تسلیم میکنم اینقسم تسلیم درمسئلہ ایمان مفید نیست چہ ایمان کیفیتی است قلبی کہ شک وتردد در آن گنجایش ندارد توضیح مرام اینکہ کیفیات قلبیہ درادراک شفا وت می باشد اجمالش ازین مثال معلوم خواہد شد کہ شخصے را کہ مثلاً از دار قطن واقف نیست کسے خبر دہد کہ آن محلہ است در بغداد اگر مخبر شخص عامیست تصوری وہمی می توان شد واگر میداند کہ مخبر شخص صادق است فی الجملہ بدان ظنے خواہد لیکن آن تصدیق کہ بوجود مکہ معظمہ دارد دست نخواہد داد پس

اگر از دیگراں ہم ہماں خبر بشنود و خبر آنہا بحد تواتر رسد تصدیق وثوقی
خواہد شد و ما قبل آں یا وہم است یا شک یا ظن لیکن ہیچ کدام
ازان یقین نیست چہ یقین و تصدیق کیفیتے است کہ دران شک و
تردد نباشد و ہیچگاہ زوال نپذیرد- الحاصل تصدیق و ایمان بمضامین
آیات و احادیث بر وجہے باید کہ از ظن متجاوز شدہ بحد قطعیت
رسیدہ باشد و زوال نپذیرد خواہ محکم باشد یا متشابہات
در متشابہات کیفیت آنرا حوالہ بعلم خدائے تعالے نمودنیست
اگر کسے در ایمان براں اندکے تردد در خود یابد بداند کہ ہنوز ایمان
متحقق نشدہ و فکر تکمیل آں کند قال[1] علیہ الصلوۃ والسلام
من لم یکن مؤمنا حقا فهو کافر حقا ابن النجار عن سمعان
عن انس رواہ فی کنز العمال الحاصل معتبر درین باب یقین است
قال[2] علیہ الصلوۃ والسلام الصبر نصف الایمان
والیقین الایمان کله حل هب عن ابن مسعود فی کنز العمال

[1] فرمود علیہ الصلوۃ والسلام ہر کہ نبود مومن حق باشد پس آں کافر است ۱۲

[2] فرمود علیہ الصلوۃ والسلام صبر نصف ایمانست و یقین تمام ایمان ۱۲

آرے در ایمان ویقین این قدر فرق می تواند کرد که ایمان
کیفیتے است راسخ در قلب ویقین نام کیفیتِ خطراتِ قلبیہ
است کہ یکے بعد دیگرے در دل وارد می شوند قال[1] علیہ الصلوٰۃ
والسلام الایمان ثابت فی القلب والیقین خطرات الدیلمی
عن داؤد بن سعید الانصاری عن ابیہ کذا فی کنز العمال
ہر چند یقینی کہ نصیب امتِ مرحومۂ نبی کریم صلے اللہ علیہ وسلم است
نصیب امت دیگر نشدہ کما قال[2] علیہ الصلوٰۃ والسلام
ما اعطیت امۃ من الیقین ما اعطیت امتی ذکرہ فی کنوز الحقائق
لیکن در یقین ہم مدارج اند چنانکہ ازیں حدیث شریف ظاہر است
قال[3] علیہ الصلوٰۃ والسلام ان عیسے بن مریم کان یمشی علی الماء
ولو ازداد یقینا لمشی فی الھواء الحکیم عن زامر بن سلیم مفصلاً کذا فی
کنز العمال وفیہ ایضاً قال[4] علیہ الصلوٰۃ والسلام لو ان
اخی عیسیٰ کان احسن یقینا مما کان لمشی فی الھواء

[1] فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام ایمان ثابت است در قلب و یقین خطرات قلبیہ است ۱۲

[2] فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام ہیچ کرامت من دادہ شد ہیچ امت دادہ نشد ۱۲

[3] فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام عیسیٰ علیہ السلام بر آب می رفت اگر یقین زیادہ می شد بر ہوا می رفت ۱۲

[4] فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام اگر برادرم عیسیٰ یقین بیشتر می داشت بر ہوا رفتے ۱۲

وصلی علی الماء الدیلمی عن معاذ رواہ فی کنز العمال وظاہراست
کہ یقین کامل بہرکس وناکس نصیب نیست ازینجاست کہ می فرمایند
قال[1] علیہ الصلوٰۃ والسلام انما اتخوف علی امتی ضعف
الیقین ابن المبارک عن ابی ہریرۃ کذا فی کنز العمال ومصرح است
کہ عبادت صاحب یقین اگرچہ اندک باشد از کثرت عبادت دیگران
بدرجہا افضل است کما ورد عن ابی سعید الکندی عمن
اخبرہ عن ابی الدرداء[2] قال حبذا نوم الاکیاس و
افطارھم کیف یغلبون سھر الحمقی وصیامھم ومثقال ذرۃ من
بر صاحب تقوی ویقین اعظم وافضل وارجح من امثال الجبال
من عبادۃ المغترین رواہ ابو نعیم فی الحلیہ پس ازین وجوہ
لازم است برما کہ در تحصیل یقین سعی بلیغ نمائیم وآں حاصل نمی شود
مگر بدو طریق یکے دعا ودیگر کسب وآموختن۔ چنانچہ بدین ہردو
طریق ارشاد وہدایت میفرمایند قال[3] علیہ الصلوٰۃ والسلام

وفات بجناب گزاردی ۱۲

[1] فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام نیست ما ست من وا زوں ضعف یقین است ۱۲

[2] سو از ابی درداء مرویست کہ چہ خوب است خواب عاقلاں وافطار آنہا چگونہ نقصان می دہند بیداری احمقاں

در روزہ ہا وزن ذرۂ نیکی از صاحب تقوی ویقین اعظم وافضل وارجح است از عبادت فریب خوردگان کہ برابر کوہہا باشد ۱۲

[3] فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام

سلوا الله اليقين والمعافاة فانه لم يؤت احد بعد اليقين
خيراً من المعافاة حم حل ه عن ابى بكر رض ذكره فى كنز العمال
وفيه ايضًا قال[1] عليه الصلوٰة والسلام تعلموا اليقين كما
تعلمون القرآن حتى تعرفوه فانى اتعلمه حل عن ثور بن
يزيد مرسلاً[2] وعلامت تحقق و وجود يقين آنست كه براں آثار
مرتب شوند چنانچه در حديث سابق مذكور شد كه عيسى عليه السلام
بدولت يقين بر آب مى رفتند واگر يقين زائد مى بود بر هوا رفتن
مى توانستند وهمچنين ازيں روايت معلوم مى شود عن[3] عبد الله
بن مسعود انه قرأ فى اذن مبتلى فافاق فقال رسول الله
صلى الله عليه وسلم ما قرأت فى اذنه قال قرأت افحسبتم
انما خلقناكم عبثا حتى ختم السورة فقال رسول الله
صلى الله عليه وسلم لو ان رجلا موقنا قرءها على جبل لزال
رواه ابو نعيم فى الحلية وعن قدامة بن حماطة ابن اخت

[1] سوال کنید از اللہ تعالیٰ یقین و عافیت را کہ کسے دادہ نشد بعد یقین بہتر از عافیت ۱۲

[2] فرمود علیہ الصلوٰۃ والسلام بیاموزید یقین را چنانکہ می آموزید قرآن را تا آنکہ بشناسید آنرا کہ من ہم می آموزم ۱۲

[3] از عبداللہ بن مسعود روایت است کہ خواند چیزے در گوش بیمارے پس صحت یافت او پس فرمود رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم چہ خواندی در گوش او گفت افحسبتم انما خلقناکم عبثا تا ختم سورہ خواندم پس فرمود رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اگر مرد صاحب یقین بخواند آنرا بر کوہ ہر آئینہ دور شود از جا برود ۱۲

سہم بن منجاب قال سمعت سہم بن منجاب قال غزونا
مع العلاء بن الحضرمی فسرنا حتی اتینا دارین والبحر بیننا
وبینہم فقال یا علیم یا حکیم یا علی یا عظیم انا عبادک وفی
سبیلک نقاتل عدوک اللہم فاجعل لنا الیہم سبیلا فتقحم بنا البحر
ما یبلغ لبودنا وفی روایۃ ما یجاوز رکب دوابنا فخرجنا الیہم
رواہ ابونعیم فی الحلیہ وعن ابی سعیدؓ ان رہطا من اصحاب
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم انطلقوا فی سفرۃ سافروہا
حتی نزلوا بحی من احیاء العرب فاستضافوہم فابوا ان یضیفوہم
فلدغ سید ذلک الحی فسعوا لہ بکل شئی فقال بعضہم لو اتیتم
ہولاء الرہط الذین قد نزلوا بکم لعلہ ان یکون عند بعضہم
شئی فاتوہم فقالوا یا ایہا الرہط ان سید نا لدغ فسعینا لہ
بکل شئی لا ینفعہ شئی فہل عند احد منکم شئی فقال
بعضہم نعم واللہ انی لراق ولکن واللہ لقد استضفناکم

سہم بن منجاب روایت میکند که بجہاد رفتیم ہمراه علاء بن حضرمی چون برفتیم تا بیامدیم دارین را و دریا میان ما و ایشان بود خدایا ای دانا ای حکیم ای بلند ای بزرگ ما بندگان توییم و در راه تو با دشمن تو جنگ میکنیم پس بگردان برای ما بسوی آنها راه را پس ما در آب داخل شدیم و عبور کردیم و آب دریا به زانوهای اسپان نرسید

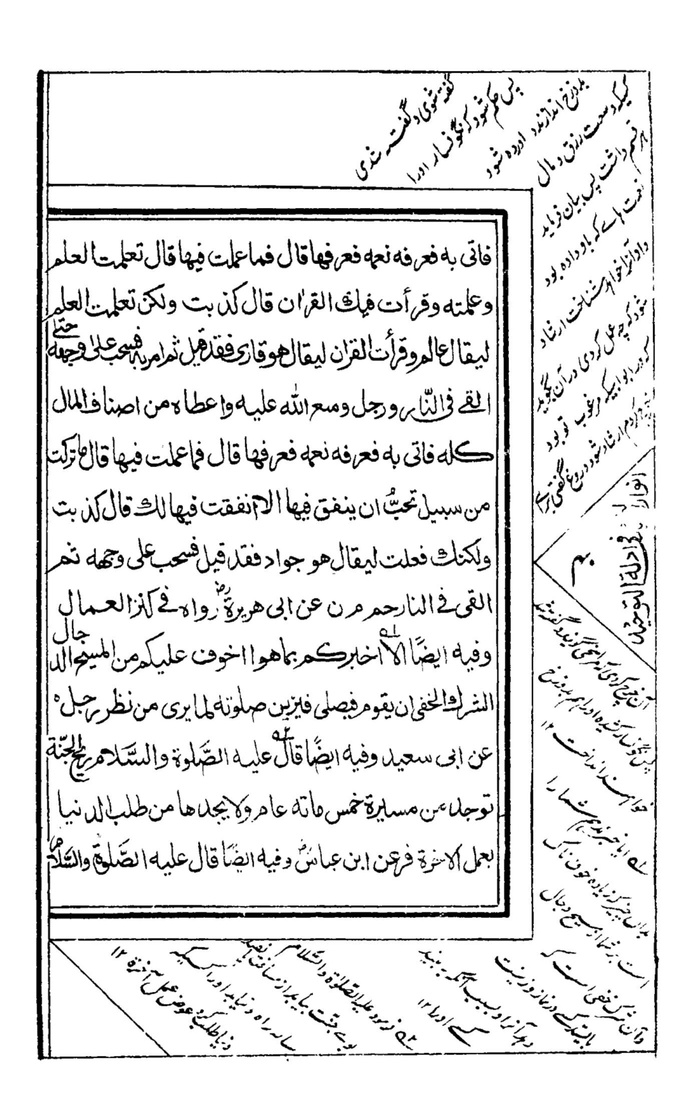
لیکن از آب بیرون آمدیم نزد آنها روایت کرد ابونعیم در کتاب حلیہ و از ابی سعید روایت است که جماعتی از اصحاب رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم روان شدند در سفری تا آنکه فرود آمدند در قبیلہ از عرب پس طلب کردند و ایشان از آن قبیله ضیافت نمودند

طلب کردند و ایشان از آن ابا نمودند ناگاه سردار آن قبیله را مارے گزید هر چیز کوششها بعلاج او بکار بردند سودی نداد پس گفت بعضے این مسافرین بیائید شاید کسے نزد آنها آمده گفتند که چیزے باشد استفسار کردند پس گفت

فلم تضیفونا فما انا براق لکم حتی تجعلوا لنا جعلاً فصالحوهم
علی قطیع من الغنم فانطلق فجعل یتفل ویقرأ الحمد للہ رب العالمین
حتی لکانما نشط من عقال فانطلق یمشی ما بہ قلبۃ قال
فاوفوھم جعلھم الذی صالحوھم علیہ فقال بعضھم
اقسموا فقال الذی رقی لا تفعلوا حتی ناتی رسول اللہ صلی اللہ
علیہ وسلم فنذکر لہ الذی کان فننظر ما یامرنا فقدموا
علی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فذکروا لہ فقال وما یدریک
انھا رقیۃ اقسموا واضربوا لی معکم بسھم رواہ البخاری
وفی روایۃ لہ فضحک رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم۔
الغرض عبور دریای عمیق بغیر کشتی وشفای مار گزیدہ بیکدم و رفتار
برآب و ہوا نتیجہ یقین است ومنجملہ اصلاح قلب اصلاح نیت است
چراکہ مدار و اصل عمل ہمانست از ہر جنسیکہ نیت باشد عمل تابع آنست
یعنی اگر در کارے نیت دنیاوی است عمل ہم دنیاوی باشد گو از

از قسم عبادت محضہ بود وہمچنین نیت اخروی عبادت شود گو از
قسم مناجات وتلاوات باشد چنانچہ ارشاد می شود عن
عمر بن الخطاب رض قال قال رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم
انما الاعمال بالنیات وانما لکل امرئ مانوی فمن کانت ھجرتہ
الی اللّٰہ ورسولہ فھجرتہ الی اللّٰہ ورسولہ ومن کانت ھجرتہ الی الدنیا
او امراۃ یصیبھا فھجرتہ الی ماھاجر الیہ متفق علیہ رواہ فی المشکوٰۃ
حالانکہ ہجرت افضل تقربات است مگر بہ نیت دنیا دنیا دے
بودنش ومرتب نشدن ہیچ ثواب بر آں ازیں حدیث ثابت
است قال علیہ الصلوٰۃ والسلام ان اول الناس یقضی
یوم القیامۃ علیہ رجل استشھد فاتی بہ فعرفہ نعمہ فعرفھا
قال فما عملت فیھا قال قاتلت فیک حتی استشھدت قال
کذبت ولکنک قاتلت لیقال جرئ فقد قیل ثم امر بہ فسحب
علی وجھہ حتی القی فی النار ورجل تعلم العلم وعلمہ وقرأ القرآن

آں علم آموختہ بودی کہ عالم مشہور شوی وبراے آں قرآن خواندی کہ قاری

فاتی به فعرفه نعمه فعرفها قال فما عملت فیها قال تعلمت العلم
وعلمته وقرأت فیك القرآن قال کذبت ولکن تعلمت العلم
لیقال عالم وقرأت القرآن لیقال هو قاری فقد قیل ثم امر به فسحب علی وجهه حتی
القی فی النار ورجل وسع الله علیه واعطاه من اصناف المال
کله فاتی به فعرفه نعمه فعرفها قال فما عملت فیها قال ما ترکت
من سبیل تحب ان ینفق فیها الا انفقت فیها لك قال کذبت
ولکنك فعلت لیقال هو جواد فقد قیل فسحب علی وجهه ثم
القی فی النار حم م ن عن ابی هریرة رض رواه فی کنز العمال
وفیه ایضا الا اخبرکم بما هو اخوف علیکم من المسیح الدجال
الشرك الخفی ان یقوم فیصلی فیزین صلوته لما یری من نظر رجل ه
عن ابی سعید وفیه ایضا قال علیه الصلوة والسلام ریح الجنة
توجد من مسیرة خمس مائة عام ولا یجدها من طلب الدنیا
بعمل الاخرة فر عن ابن عباس وفیه ایضا قال علیه الصلوة والسلام

من تزين بعمل الآخرة وهو لا يريدها ولا يطلبها لعن في السموات
والارض طس عن ابي هريرةؓ وفيه ايضًا قال عليه الصلوٰة
والسلام اشد الناس عذابا يوم القيامة من يرى الناس ان
فيه خيرا ولا خير فيه ابو عبد الرحمن السلمي في الاربعين عن
ابي سعيد وفيه ايضًا قال عليه الصلوٰة والسلام ابغض العباد
الى الله تعالى من كان ثوباه خيرا من عمله ان يكون ثيابه
ثياب الانبياء وعمله عمل الجبارين عق فر عن عائشةؓ وفيه ايضًا
قال عليه الصلوٰة والسلام ان الملائكة يرفعون اعمال العبد
من عباد الله ليستكثرونه ويزكونه حتى يبلغوا به الى حيث شاء
من سلطانه فيوحي الله اليهم انكم حفظة على عمل عبدي وانا
رقيب على ما نفسه ان عبدي هذا لم يخلص لي عمله فاجعلوه في
سجين ويصعدون بعمل يستقلونه ويحقرونه حتى يبلغوا به
الى حيث شاء من سلطانه فيوحي الله اليهم انكم حفظة

على عمل عبدى وانا رقيب على نفسه ان عبدى هذا اخلص
لى عمله فاجعلوه فى عليين ابن المبارك عن حمزة بن حبيب مرسلاً
وفيه ايضاً قال عليه الصلوٰة والسلام ان فى جهنم لواديًا
تستعيذ جهنم من ذلك الوادى فى كل يوم اربع مائة
مرة اعد ذلك الوادى للمرائين من امة محمد للحامل كتاب الله
وللمصدق فى غير ذات الله وللحاج الى بيت الله وللخارج
فى سبيل الله طب عن ابن عباسؓ وفيه ايضاً قال
عليه الصلوٰة والسلام اياكم ان تخلطوا طاعة الله تعالىٰ
بحب ثناء العباد فتحبط اعمالكم الديلمى عن ابن عباسؓ وفيه ايضاً
قال عليه الصلوٰة والسلام يؤمر بناس عن الناس
يوم القيمة الى الجنة حتى اذا دنوا منها واستنشقوا ريحها ونظروا
الى قصورها والى ما اعده الله لاهلها فيها نودوا ان اصرفوهم
عنها لانصيب لهم فيها فيرجعون بحسرة ما رجع الاولون بمثلها فيقولون ربنا

بدرستی که دیدار ازاد در علیین ۱۲
که خاص برای من عمل کرد
عمل او را و من رقیب نفس او یم

له زنبود در جهنم وادیست که جهنم
هر روز از ان چهار صد بار پناه
میخواهم آن وادی برای ریا
کاران آماده کرده شده است
برای حافظ قرآن و صدقه دهنده
و حاجی و مجاهد ۱۲

له زنبود اختراز کنید از اینکه
طاعت خدای تعالی را
با حب ثنای عباد خلط
کنید که اعمال شما حبط خواهد شد ۱۲

له وزنبود امر کرده شود بعض
مردم را بسوی بهشت چون نزدیک
شوند بوی آن را استشمام کنند و بدانند
آن خواهند رسید و نگاه کنند بسوی قصرها آن
و نعمت ها ای که آماده کرده است خدا برای اهل آن
ندا کرده شود که ایشان را باز گردانید
سبب آنکه ایشان را در آن نصیبی نیست
پس باز گردند با حسرتی که مثل آن نگشته باشند ...

لو ادخلتنا النار قبل ان ترينا ما ارتينا من ثوابك وما اعددت
فيها لاوليائك كان اهون علينا قال ذلك اردت منكم
يا اشقياء كنتم اذا خلوتم بارزتموني بالعظائم واذا لقيتم
الناس لقيتم مخبتين تراؤون الناس بخلاف ما تعظموني في قلوبكم
هيبة الناس ولم تهابوني واجللتم الناس ولم تجلوني وتركتم
للناس ولم تتركوا لي فاليوم اذيقكم العذاب مع ما حرمتم
من الثواب طب حل كر ابن النجار عن عدی بن حاتم ازین
احادیث ظاهر شد که عبادت ریاکار با آنکه بکمال آرایش ظاهری و
حسن صورت جلوه گری شود حتے که هر بیننده تحسینش می نماید مگر باینهمه
همان حسن ظاهرش بجاے آنکه ثمره ثواب دهد موجب عذاب شد
صرف بدینوجه که در نیتش فتوری وخللے می باشد واختلال نیت گاه
ظاهر می باشد وگاه خفی مثالش اینکه مثلاً شخصے عادت نماز نمیدارد
وچوں در مجمع نمازیاں می آید میگذارد یا آنکه عادت می دارد لیکن نه بخشوع

وبحضور جماعت بخشوع وخضوع ادامیکند یا اینکه در تخلیه هم بخشوع وخضوع
میگذارد لیکن بدین لحاظ که اگر بحضور مردم بآن خضوع گذارد کاذب
ریاکار نباشد این قسم آمیزشهاے ریا وشهوت هاے خفیه که مکدر
کنندهٔ اخلاص اند بسیار اند فهم آن بغایت دشوار است قال[1]
علیه الصلوٰة والسلام الشرك فی امتی اخفی من دبیب النمل
علی الصفا الحاکم عن ابن عباس وفیه ایضا قال[2] علیه الصلوٰة
والسلام الشرك اخفی فی امتی من دبیب النمل علی الصفا فی
اللیلة الظلماء وادناه ان تحب علی شیٔ من الجور وتبغض
علی شیٔ من العدل وهل الدین الا الحب فی الله والبغض
فی الله قال[3] الله تعالی قل ان کنتم تحبون الله فاتبعونی
یحببکم الله الحاکم حل عن عائشة وفیه ایضا قال[4]
علیه الصلوٰة والسلام ان الرجل لیعمل عملا سرا فیکتبه الله
عنده سرا فلا یزال به الشیطان حتی یتکلم به فیمحی من السر و

[1] وفرمود علیه الصلوٰة والسلام که شرک در امت من پوشیده تر است از آواز رفتار مور بر سنگ نرم ۱۲

[2] وفرمود علیه الصلوٰة والسلام شرک پوشیده تر است در امت من از رفتار مور بر سنگ نرم در شب تاریک و کمترین شرک آنست که دوست داری کسی را بجور و بغض داری کسی را بعدل و نیست دین مگر محبت برای خدا و عداوت برای خدا ۱۲

[4] وفرمود علیه الصلوٰة والسلام پس ... که علم بکند پوشیده پس خدا ... پس همیشه شیطان ... بیان می کند ... پس محو کرده میشود از پوشیده

يكتب علانية فان عاد فتكلم الثانية محى من السر والعلانية وكتب رياء (الديلمى عن ابى الدرداء) وفيه ايضًا **قال** عليه الصلوٰة والسلام يا ابا بكر الشرك اخفى فيكم من دبيب النمل ان من الشرك ان يقول الرجل ما شاء الله وشئت (الحديث)

ازين احاديث ظاهر است كه شرك خفى چه قدر پوشيده تر است كه نه انسان آنرا مى داند نه فرشتگان او هم كما **قال** عليه الصلوٰة والسلام اذا كان يوم القيٰمة اتى بصحف مختمة تنصب بين يدى الله تعالىٰ فيقول الله للملٰئكة اقبلوا هذا والقوا هذا فيقول الملٰئكة وعزتك ما راينا الا خيرا فيقول نعم ولكن كان لغيرى ولا اقبل اليوم ما ابتغى به غير وجهى (سمويه) عن انس **ازين معلوم شد كه فرشتگان هم بر اخلاص نيت خبر ندارند و خود صاحب نيت بر آميزشهائے نفس مطلع نيست حالانكه عمل بے اخلاص مفيد نيست**

قال عليه الصلوٰة والسلام ان الله يقول انا خير شريك

فمن اشرك معی شیئا فهو لشریکی یا ایها الناس اخلصوا
اعمالکم لله فان الله لا یقبل من الاعمال الا ما خلص له
ولا تقولوا هذا لله وللرحم فانه للرحم ولیس لله منه شیٔ
قط فی المتفق والمفترق عن الضحاك بن قیس الضمری - کذا
فی کنز العمال) ازین وجه بزرگان دین دران احتیاط‌ها مرعی می داشتند
وتا وقتیکه نیت خالص نمی شد بعمل نمی گرائیدند چنانچه در احیاء العلوم
آورده اند که ابن سیرین رح بر جنازه حسن بصری رح نماز نگذاردند و وجهش
گفتند که نیت حاضر نیست وهمچنین سفیان ثوری رح بر جنازه حماد بن
سلیمان رح که از علمار کبار کوفه بودند نرفتند گفتند که اگر نیت حاضر می بود
می رفتم وطاؤس رح باوجود درخواست مردم وعظ نمی کردند گاهی بغیر
درخواست می کردند مردم از وجهش پرسیدند گفتند که آیا شما دوست میدارید
که بغیر نیت بیان کنم وقتی بیان میکنم که نیت حاضر میباشد هم در احیاء منقول است
که داؤد بن محبر کتاب العقل تصنیف کردند روزی امام احمد بن حنبل رح

نزدشان آمده درخواست مطالعهٔ آن کردند داؤد پیش کرد امام صفحهٔ از آن
مطالعه کرده واپس داد و گفت که اسانید ضعیف اند داؤد درجواب گفت که
من آنرا بنظر خبیر ندیدم تا اهتمام اسانید کردمے بچشم عمل دیدم و منتفع شدم
امام آن کتاب را باز خواست تا هم بدان نظر بیند پس مدتی پیش خود
داشته گفت جزاک الله خیرا من هم از آن منتفع شدم امام غزالی رح
در احیاء العلوم بحث نیت را آنچنان شرحے داده اند که طالب راه حق
را چراغ راه باشد از مطالعهٔ آن واضح میتواند شد که مسئلهٔ نیت
چه مسئله ایست نازک و بزرگان دین چها اهتمام و احتیاط دران
مرعی داشته اند۔ الحاصل کار هر کس نیست که به نیت درست و
اخلاص کامل هر کار کند البته بر کسانیکه حق تعالے آنها را برگزیده است
این قسم کارهاے دشوار آسان می شوند قال علیه الصلوٰة
والسلام ان ادنی الریاء شرك واحب العبید الی الله تعالی
الاتقیاء الاخفیاء الذین اذا غابوا لم یفقدوا واذا شهدوا

لم يعرفوا اولئك ائمة الهدى ومصابيح العلم طب ك
عن ابن عمرؓ كذا فی كنز العمال وفيه ايضًا **قال** عليه الصلوة
والسلام ان يسير الريا شرك وان من عاد اولياء الله
فقد بارز الله بالمحاربة ان الله يحب الابرار الاتقيا الاخفياء
الذين اذا غابوا لم يفقدوا واذا حضروا لم يدعوا ولم
يعرفوا مصابيح الهدى يخرجون من كل غبراء ظلمة
ه عن معاذؓ چوں ایں قوم در صدد پوشیدہ کردن خود
می باشند خود را چناں مستور می سازند که کسے انہا را نمی شناسد
پس ریا را بایں جماعت چه تعلق دخل وتسلط ریا ہمانجا است که
قصد شہرت باشد الا ما شاء الله **قال** عليه الصلوة والسلام
من سمع الناس بعلمه سمع الله به سامع خلقه
وحقره وصغره ابن المبارك حم ضاد طب حل
عن ابن عمرؓ كذا فی كنز العمال

یعنی کسانی ائمه ہدایت اند و چراغان علم ۱۲
و فرمود علیه الصلوة والسلام که اندکے ریا شرک است و یکے عداوت کرد از اولیای

بدرستیکه خدا دوست می دارد ابرار و اتقیا ... که چون غائب ... پوشیده ... نشوند و چون حاضر ... شناخته نشوند ... چراغان ہدایت اند که از ... می برآیند ۱۲

قال قدمت الكوفة فلم يكن لى همّ الا اويس اسئل به
عنه فدفعت اليه بشاطئ الفرات يتوضأ ويغسل ثو
فعرفته بالنعت فاذا رجل آدم محلوق الراس كث اللحية
مهيب المنظر فسلمت عليه ومددت اليه يدى لاصافحه
فابى ان يصافحنى فخنقتنى العبرة لما رايت من حاله
فقلت السّلام عليك يا اويس كيف انت يا اخى قال و
انت فحياك الله يا هرم بن حيان قال من دلك علىّ
قلت الله عزوجل قال سبحان الله ربنا ان كان وعد ربّنا
لمفعولا قلت يرحمك الله من اين عرفت اسمى واسم
ابى فوالله ما رايتك قط ولا رايتنى قال عرف روحى روحك
حيث كلمت نفسى نفسك لان الارواح لها انفس كانفس
الاجساد وان المومنين يتعارفون بروح الله عزوجل وان
نأت بهم الدار وتفرقت بهم المنازل قال قلت حدثنى

باهم معرفت میدارند بروح خداے عزوجل اگرچہ خانها دور باشد گفتم حدیثی بیان کن

عن رسول الله صلى الله عليه وسلم لا حفظه عنك قال
انى لم ادرك رسول الله صلى الله عليه وسلم ولم يكن
لى معه صحبة وقد رايت رجلا تراه وقد بلغنى عن حديثه
كبعد ما يبلغكم ولست احب ان افتح هذا الباب
على نفسى لا احب ان اكون قاضيا او مفتيا فى نفسى شغل
قال قلت فاتل على آيات من كتاب الله عز وجل سمعه
منك فادع الله لى بدعوات واوصنى بوصيته قال فاخذ
بيدى وجعل يمشى على شاطئ الفرات ثم قال قال ربى
واحق القول قول ربى عز وجل واصدق الحديث حديث
ربى عز وجل واحسن الكلام كلام ربى اعوذ بالله السميع
العليم من الشيطان الرجيم ان يوم الفصل ميقاتهم
اجمعين قال ثم شهق شهقة فانا احسبه قد غشى عليه
ثم قرأ حتى بلغ يوم لا يغنى مولى عن مولى شيئا ولاهم

رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم را ندیدم و دیدم کسانی را که دیدہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را و حدیث آنحضرت بمن رسیدہ است لیکن نمی خواہم کہ این در را بکشایم و نہ دوست میدارم کہ قاضی و مفتی باشم

[illegible] ۵۰

نفس من [illegible] ربی [illegible] سخن پروردگار من و راست ترین سخن [illegible] سخن [illegible] احسن و اصدق [illegible] گفت قول [illegible] بہ تحقیق [illegible] ان یوم الفصل ميقاتهم اجمعين [illegible]

ينصرون الا من رحم الله انه هو العزيز الرحيم ثم نظر الىّ
فقال يا هرم بن حيان مات ابوك ويوشك ان تموت ومات
ابوك حيان فاما الى الجنة واما الى النار ومات آدم
وماتت حواء يا ابن حيان ومات ابراهيم خليل الرحمن
يا ابن حيان ومات موسى نجي الرحمن يا ابن حيان ومات
محمد صلى الله عليه وسلم وعليهم اجمعين يا ابن حيان
وابوبكر خليفة المسلمين ومات اخي وصديقي وصفيي
عمر واعمراه واعمراه قال وذلك في آخر خلافة عمر قال
قلت يرحمك الله عمر لم يمت قال بلى ان ربي عز وجل قد
نعاه لي وقد علمت ما قلت وانا وانت غدا في الموتى
ثم دعا بدعوات خفاف ثم قال هذه وصيتي لك يا
ابن حيان كتاب الله عز وجل ونعي الصالحين من المؤمنين
من المسلمين ونعت لك نفسي فعليك بذكر الموت فان

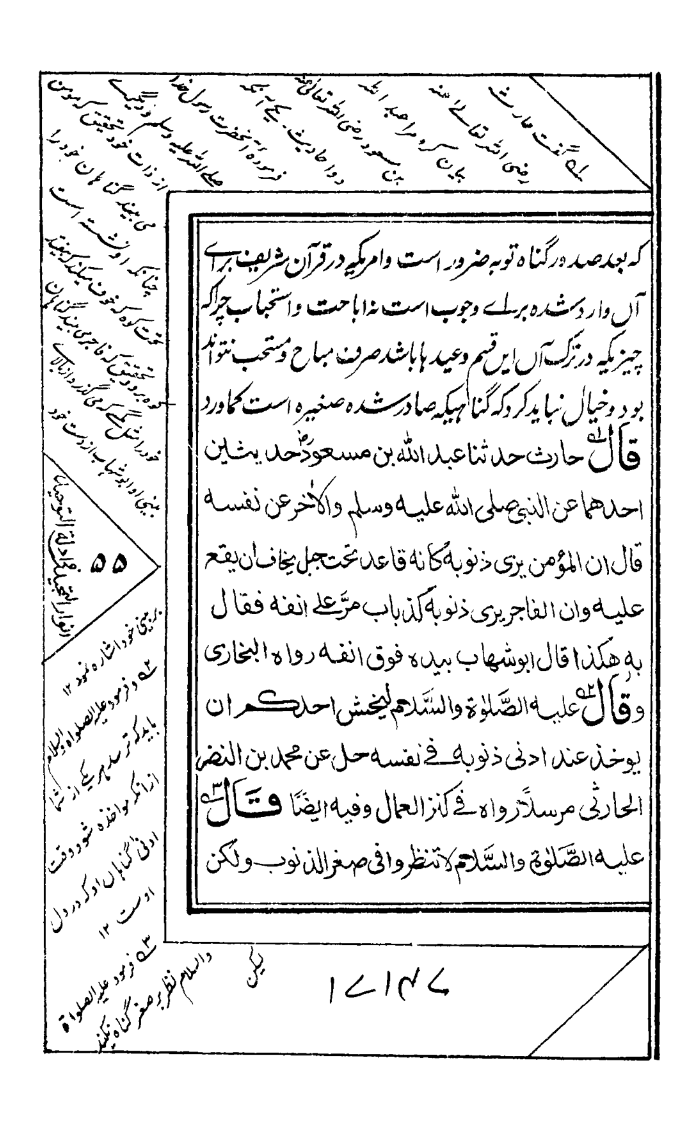
استطعت ان لا يفارق قلبك طرفة عين فافعل وانذر
قومك اذا رجعت اليهم واكدح لنفسك واياك ان يفارق
الجماعة فتفارق دينك وانت لا تشعر فتموت فتدخل
النار في يوم القيمة ثم قال اللهم ان هذا يزعم انه
يحبني فيك وزارني من اجلك فادخله على زائرا في الجنة
دار السلام وارضه بين الدنيا باليسير وما اعطيته
من شئ في الدنيا في يسر وعافية واجعله لما تعطيه
من نعمك من الشاكرين استودعك يا هرم بن حيان
والسلام عليك لا اراك بعد الموت تطلبني ولا تسئل
عني اذكرك وادعولك ان شاء الله انطلق ههنا حتى انطلق
ههنا فطلبت ان امشي معه ساعة فابى وفارقني يبكي
وابكي ثم دخل في بعض السكك فما طلبته بعد ذلك و
سالت عنه فما وجدت احد يخبرني عنه بشئ رواه يوسف

بن عتبة الصفار عن سليمان التيمى مثله رواه ابونعيم رح فى الحلية ومنجملہ اصلاح قلبى يكے آنست كه عادى كند نفس را بتوبه عقب هر گناهيكه صادر شود حق تعالى ميفرمايد توبوا الى الله جميعًا ايها المؤمنون لعلكم تفلحون۔

وقال تعالى يا ايها الذين آمنوا توبوا الى الله توبة نصوحًا وقال عليه الصلوٰة والسلام يا ايها الناس توبوا الى ربكم فوالله انى لاتوب الى الله فى اليوم مائة مرة حم م عن الاعز المزنى وعن ابى هريرة رض قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم والله انى لاستغفر الله واتوب اليه فى اليوم اكثر من سبعين مرة رواه البخارى كذا فى المشكوٰة وفيه ايضًا عن ابى هريرة رض قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ان المؤمن اذا اذنب كانت نكتة سوداء فى قلبه فان تاب واستغفر صقل قلبه

وان زاد زادت حتی تغلو قلبه فذا لکم الران الذی
ذکر الله تعالی کلا بل ران علے قلوبهم ما کانوا یکسبون
رواه احمد والترمذی وابن ماجه وقال الترمذی
هذا حدیث صحیح وقال علیه الصلوة والسلام یا خبیب
کلما اذنبت فتب قال یا رسول الله صلی الله علیه
وسلم اذا تکثر ذنوبی قال عفو الله اکثر من ذنوبك
یا خبیب ابن الحارث الحکیم والبا وردی عن عائشة
کذا فی کنز العمال وفیه ایضا قال علیه الصلوة والسلام
اذا احدثت ذنبا فاحدث عنده توبة ان سرا فسرا وان
علانیة فعلانیة الدیلمی عن انس وفیه ایضا قال
علیه الصلوة والسلام من لا یستغفر لا یغفر الله له
ومن لا یتوب لا یتوب الله علیه ومن لا یرحم لا یرحم الله
عز وجل ابو الشیخ عن جریر ازین آیات واحادیث معلوم شد

انوار الجلیلة فی ادلة الوجیلة ۵۴

که بعد صدور گناه توبه ضرور است وامریکه در قرآن شریف برای
آن وارد شده برای وجوب است نه اباحت واستحباب چراکه
چیزیکه در ترک آن این قسم وعید ها باشد صرف مباح ومستحب نتواند
بود وخیال نباید کرد که گناهیکه صادر شده صغیره است کما ورد
قال[1] حارث حدثنا عبد الله بن مسعودؓ حدیثین
احدهما عن النبی صلی الله علیه وسلم والآخر عن نفسه
قال ان المؤمن یری ذنوبه کانه قاعد تحت جبل یخاف ان یقع
علیه وان الفاجر یری ذنوبه کذباب مر علی انفه فقال
به هکذا قال ابوشهاب بیده فوق انفه رواه البخاری
وقال[2] علیه الصلوة والسلام لیخش احدکم ان
یوخذ عند ادنی ذنوبه فی نفسه حل عن محمد بن النضر
الحارثی مرسلاً رواه فی کنز العمال وفیه ایضاً قال[3]
علیه الصلوة والسلام لاتنظروا فی صغر الذنوب ولکن

ف۲ و فرمود علیه الصلوة والسلام باید که بترسد هر یکی از شما ازانکه مواخذه شود در وقت ادنی گناهان او که در دل اوست ۱۲

ف۳ و فرمود علیه الصلوة والسلام نظر بر صغر گناه نکنید

انظروا علی من اجرأتم حل عن عمرو بن العاص وفیه ایضًا

قال[1] علیه الصلوٰة والسلام یا عائشةؓ ایاك ومحقرات الذنوب فان لها من الله طالبًا حم والحکیم ۸-ع عن عوف بن الحارث الخزاعی وتاخیر در توبه جائز نباید داشت قال[2] علیه الصلوٰة والسلام ایاك والتسویف بالتوبة وایاك والغرة بحلم الله عنك الدیلمی عن ابن عباسؓ کذا فی کنز العمال حقیقت توبه را باید شناخت وآں اینست که انسان را بعد از صدور گناه ندامت شود بر ایں که کارے از من صادر شد که خلاف مرضی مالک خود بود و روے توجه بسوے حق تعالےٰ آورده ازاں مغفرت خواهد و بداند که اوست مغفرت کننده عن[3] عائشةؓ قالت قال علیه الصلوٰة والسلام ان العبد اذا اعترف ثم تاب تاب الله علیه متفق علیه کذا فی المشکوٰة وفیها ایضًا عن ابی هریرةؓ قال قال

[margin] نظر کنید بر کدام جرأت کردید ۱۲

[1] فرمود علیه الصلوٰة والسلام یا عائشهؓ نگاه دار خود را از گناهان حقیر زیرا که تحقیق گناهان حقیر را طالبیست از خدا ۱۲

[2] فرمود علیه الصلوٰة والسلام بپرهیز از تاخیر توبه و بپرهیز از غرهٔ حلم خدا که بازداشت ۱۲

[3] مرویست از عائشهؓ گفت فرمود علیه الصلوٰة والسلام تحقیق که عبد اگر اعتراف گناه کند و توبه کند رجوع میکند خدا بر وی نیز رجوع ۱۲ مرویست از ابی هریرهؓ گفت فرمود

رسول الله صلى الله عليه وسلم ان عبداً اذنب ذنبا فقال
رب اذنبت فاغفره فقال ربه اعلم عبدي ان له ربّا يغفر
الذنب ويأخذ به غفرت لعبدي ثم مكث ماشاء الله
ثم اذنب ذنبًا فقال رب اذنبت ذنبا فاغفره فقال اعلم
عبدي ان له ربًّا يغفر الذنب ويأخذ به غفرت لعبدي
ثم مكث ما شاء الله ثم اذنب ذنبًا قال رب اذنبت ذنبًا
آخر فاغفره لي فقال اعلم عبدي ان له ربّا يغفر الذنب و
يأخذ به غفرت لعبدي فليفعل ما شاء متفق عليه
كذا في المشكوة وفيها ايضًا عن ابي بكر الصّدّيقؓ قال قال
رسول الله صلى الله عليه وسلم ما اصر من استغفر و
ان عاد في اليوم سبعين مرة رواه الترمذي وابوداؤد
وقال عليه الصّلوة والسّلام كفارة الذنب الندامة
لولم تذنبوا لاتى الله بقوم يذنبون ليغفر لهم حم طب

عليه وسلم كه اصرار نكرد كسے كه استغفار كرد اگرچه اعاده كند در يك يوم هفتاد مرتبه ١٢ فرمود عليه الصلوة

عن ابن عباسؓ کنز العمال وفیه ایضًا **قال**[1] علیه الصلوٰة والسلام ما کبیرة مع الاستغفار ولا صغیرة بصغیرة مع الاصرار ابن عساکر عن عائشةؓ وفیه ایضًا **قال**[2] علیه الصلوٰة والسلام من اذنب ذنبًا فعلم ان له ربًا ان شاء ان یغفرله غفرله وان شاء ان یعذبه عذبه کان حقًا علی الله ان یغفرله ك حل عن عائشةؓ وفیه ایضًا **قال**[3] علیه الصلوٰة والسلام من اذنب ذنبًا فعلم ان الله قد اطلع علیه غفرله وان لم یستغفرہ ط ص عن ابن مسعودؓ از احادیث مذکورہ معلوم شد کہ در توبہ ندامت وعلم وطلب مغفرت بندہ ضروریست ومحل آن دل است وبس وقت توبہ در دل حالتے باشد کہ زبان مستغفر ازان خبر ندارد وآن حالت قلبی کہ اصل توبہ است در مردم کمیاب نیست بلکہ خود یک کس حالتے در خود می یابد کہ بار دیگر مماثل آن

[1] یعنی گناہ کبیرہ کبیرہ در حال استغفار و نیست گناہ صغیرہ صغیرہ در حال اصرار ۱۲
[2] یعنی فرمود علیہ الصلوٰة والسلام شخصے کہ گناہ کرد وبازدانست کہ او را ربے چنانست کہ اگر معاف کردن خواہد معاف کند او را و اگر عذاب کردن خواہد عذاب کند او را حق او بود بر خداوند تعالیٰ کہ مغفرت کند او را ۱۲
[3] یعنی فرمود علیہ الصلوٰة والسلام کسیکہ گناہ کرد و بازدانست کہ خدا تعالیٰ مطلع شد بر او آمرزیدہ شود اگرچہ استغفار نکند ۱۲

بخویش آوردن نمی‌توانند ازین وجه مدارج توبه متفاوت شدند
وفرق درخواص وعوام پدید آمد وهمین امر ازین احادیث هم مبرهن
است عن عمران بن حصینؓ ان امرأة من جهینة اعترفت
عند النبی صلی الله علیه وسلم بالزنا وقالت انا حبلی فدعی
النبی صلی الله علیه وسلم ولیها فقال احسن الیها فاذا
وضعت حملها فاخبرنی ففعل فامر بها فشدت علیها
ثیابها ثم امر برجمها فرجمت ثم صلی علیها فقال له عمر ابن الخطابؓ یا رسول الله
رجمتها ثم تصلی علیها فقال تابت توبة لو قسمت بین اهل المدینة وسعتهم
وهل وجدت شیئا افضل من ان جادت بنفسها لله رواه
الترمذی. وعن سلیمان بن بریدة عن ابیه قال جاء
ماعز بن مالك الی النبی صلی الله علیه وسلم فقال یا رسول الله
طهرنی فقال ویحك ارجع فاستغفر الله وتب الیه قال
فرجع غیر بعید ثم جاء فقال یا رسول الله طهرنی فقال النبی

ص کن از خدا و توبه کن طرف او گفت که رجوع کرد اندک دور باز آمد و عرض نمود یا رسول الله

صلی الله علیه وسلم مثل ذالک حتی اذا کانت الرابعة
قال رسول الله صلی الله علیه وسلم فیم اطهرک فقال
من الزنا قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ابه جنون
فاخبر انه لیس بمجنون فقال اشرب خمرا فقام رجل فاستنکهه
فلم یجد منه ریح خمر قال فقال رسول الله صلی الله علیه
وسلم ازنیت فقال نعم فامر به فرجم فکان الناس فیه
فرقتین قائل یقول لقد هلک لقد احاطت به خطیئته و
قائل یقول ماتوبة افضل من توبة ماعز انه جاء الی رسول الله
صلی الله علیه وسلم فوضع یده فی یده ثم قال اقتلنی
بالحجارة قال فلبثوا بذالک یومین او ثلاثة ثم جاء رسول الله
صلی الله علیه وسلم وهم جلوس فسلم ثم جلس فقال
استغفروا لماعز بن مالک قال فقالوا غفر الله لماعز بن
مالک قال فقال رسول الله صلی الله علیه وسلم لقد تاب

توبة لو قسمت بين امة لوسعتهم الحديث رواه مسلم
ازین معلوم شد که کیفیت توبه زیادت ونقصان می پذیرد امام غزالی رح
در احیا می فرمایند که توبه را سه جزاست یکی علم اینکه گناه حجاب می شود
درمیان بنده و محبوب او وچون ضرر گناه را الیقین دانست کیفیت
آن بر دلش غالب آمد دران حالت بوجه فوت محبوب کیفیتے
بدلش پیدا می شود واین حالت ندامت است وچون این حالت
قوی شد حالتی دیگر در دل پیدا می شود که آن قصد واراده باشد
واین قصد بهر سه زمان تعلق میدارد بزمان حال ازین وجه که قصد
ترک گناهے کند که مرتکب آنست وبزمانهٔ استقبال ازینجهت که
جزم میکند بر آنکه گاهے مرتکب آن گناه نخواهد شد وبزمانهٔ ماضی ازین رو
که هر قدر که تواند قصد تلافی مافات کند پس مدار توبه بر علم نخستین است
هر قدر که آن بیشتر باشد ندامت وعزم قوی تر گردد دانیست حقیقت توبه
ولفظ (توبه) نام آنست وپوشیده نیست که نام صرف برائے آنست که

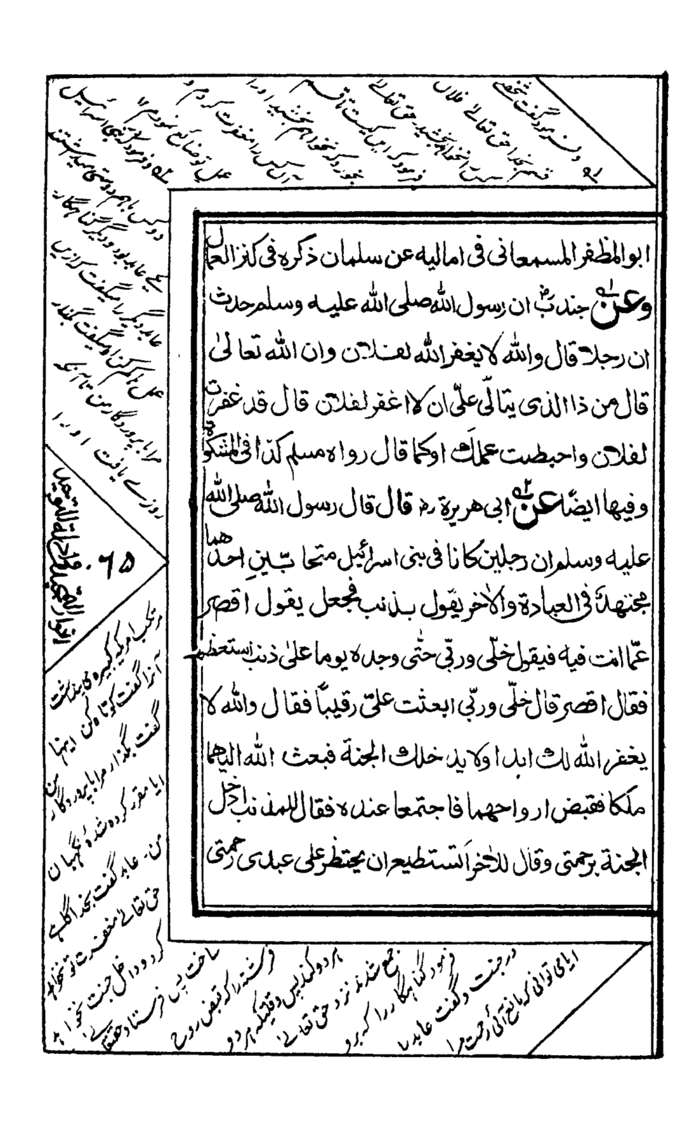
در گفت گو بکار آید و ہر اثر کہ مرتب می شود بر نفس شے است کہ مسمیٰ آن
نہ بر اسم مثلاً آتش چیزیست موجود در خارج گو نزد سائر حیوانات
نامی نداشتہ باشد و احراق و روشنی وغیرہ آثار بر ذات آں مرتب
میشوند کہ مسمیٰ است نہ بر لفظ آتش ہمچنین آثار کیہ بر توبہ مرتب شدنی اند
بران کیفیت قلبیہ کہ مسمای لفظ توبہ است مرتب خواہند شد
نہ بر لفظ توبہ اگر کسے ہزار بار اتوب یا توبہ کردم بگوید و آں حالت قلبی
موجود نباشد بحسب احادیث مرقومہ وغیرہ توبہ راست نیاید ہاں اگر
حق تعالیٰ ثواب ایں قول عطا فرماید آں چیز دیگر است و ہمچنیں در
توکل و رضا و تسلیم وغیرہ ہماں کیفیت قلبیہ خاصہ معتبر خواہد بود کہ مختص
بہر یکے است نہ لفظ توکلت و رضیت و وقتیکہ توبۂ صادق از بندہ
بظہور می آید حق تعالیٰ ازاں بسیار خوش می شود کما ورد عن حارث
بن سوید قال حدثنا عبد اللہ بن مسعودؓ حدیثین احدھما
عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم والاخر عن نفسہ قال

ان المؤمن يرى ذنوبه كانه قاعد تحت جبل يخاف ان
يقع عليه وان الفاجر يرى ذنوبه كذباب مر على انفه
فقال هكذا قال ابو شهاب بيده فوق انفه ثم قال الله
افرح بتوبة العبد من رجل نزل منزلا وبه مهلكة ومعه
راحلة عليها طعامه وشرابه فوضع راسه فنام نومة
فاستيقظ وقد ذهبت راحلته حتى اذا اشتد عليه الحر والعطش
او ما شاء الله قال ارجع الى مكاني فرجع فنام نومة ثم رفع راسه
فاذا راحلته عنده تابعه ابو عوانة وجرير عن الاعمش رواه البخاري
وعن انس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لله اشد فرحا
بتوبة عبده حين يتوب اليه من احدكم كان راحلته بارض
فلاة فانفلتت منه وعليها طعامه وشرابه فايس منها فاتى شجرة فاضطجع
في ظلها قد ايس من راحلته فبينما هو كذلك اذ هو بها قائمة عنده فاخذ
بخطامها ثم قال من شدة الفرح اللهم انت عبدي وانا ربك اخطأ من شدة الفرح

رواه مسلم كذا في المشكوٰة وفيها ايضاً عن ابي هريرةؓ قال[1] قال رسول الله
صلى الله عليه وسلم والذي نفسي بيده لو لم تذنبوا لذهب الله بكم ولجاء بقوم
يذنبون فيستغفرون الله فيغفر لهم رواه مسلم
وفيها ايضاً عن ابي موسىؓ قال قال رسول الله صلى الله
عليه وسلم ان الله يبسط يده بالليل ليتوب مسيء
النهار ويبسط يده بالنهار ليتوب مسيء الليل
حتى تطلع الشمس من مغربها رواه مسلم وقال[2]
عليه الصلوٰة والسلام ما من شيء احب الى الله
من شاب تائب وما من شيء ابغض الى الله تعالى
من شيخ مقيم على معاصيه وما في الحسنات
حسنة احب الى الله من حسنة يعمل في ليلة
جمعة او يوم جمعة وما من الذنوب ذنب ابغض
الى الله تعالى من ذنب يعمل في ليلة الجمعة او يوم الجمعة

[1] فرمود عليه الصلوٰة والسلام قسم بخدا است كه اگر شما گناه نكنيد ببرد حق تعالى شما را و آرد قومى را كه گناه كنند و مغفرت خواهند از حق تعالى

[2] فرمود عليه الصلوٰة والسلام نيست چيزى محبوب‌تر نزديك حق تعالى از جوان توبه كننده و نيست چيزى مبغوض‌تر از پير مصر بر گناه

ابو المظفر السمعانی فی امالیه عن سلمان ذکره فی کنز العمال

وعن جندب ان رسول الله صلی الله علیه وسلم حدث ان رجلا قال والله لا یغفر الله لفلان وان الله تعالی قال من ذا الذی یتالی علی ان لا اغفر لفلان قال قد غفرت لفلان واحبطت عملک اوکما قال رواه مسلم کذا فی المشکوٰة

وفیها ایضا عن ابی هریرة رض قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان رجلین کانا فی بنی اسرائیل متحابین احدهما مجتهد فی العبادة والاخر یقول مذنب فجعل یقول اقصر عما انت فیه فیقول خلنی وربی حتی وجده یوما علی ذنب استعظمه فقال اقصر قال خلنی وربی ابعثت علی رقیبا فقال والله لا یغفر الله لک ابدا ولا یدخلک الجنة فبعث الله الیهما ملکا فقبض ارواحهما فاجتمعا عنده فقال للمذنب ادخل الجنة برحمتی وقال للاخر اتستطیع ان تحظر علی عبدی رحمتی

٦٥

فقال لا یا رب فقال اذهبوا به الی النار رواه احمد
یکے آنست کہ خوف و رجا ہر دو صرف از حق تعالیٰ وارد وقال اللہ تعالیٰ
وایای فاتقون وقال اللہ تعالیٰ وایای فارھبون وقال اللہ تعالیٰ
قل لا املک لنفسی ضرا ونفعا الا ما شاء اللہ وعن وراد
مولی المغیرۃ بن شعبۃ قال کتب معاویۃ الی المغیرۃ اکتب
الی ما سمعت النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقول خلف الصلوۃ
فاملی علیہ المغیرۃ قال سمعت النبی صلی اللہ علیہ وسلم یقول
خلف الصلوۃ لا الہ الا اللہ وحدہ لا شریک لہ اللھم لا
مانع لما اعطیت ولا معطی لما منعت ولا ینفع ذا الجد منک
الجد وقال ابن جریج اخبرنی عبدۃ ان ورادا اخبرہ بھذا ثم
وفدت بعد الی معاویۃ فسمعتہ یامر الناس بذلک القول
رواہ البخاری وقال علیہ الصلوۃ والسلام یا غلام انی
اعلمک کلمات احفظ اللہ یحفظک احفظ اللہ تجدہ تجاھک

اذا سالت فاسئل الله اذا استعنت فاستعن بالله واعلم ان
الامة لو اجتمعت علیٰ ان ینفعوک بشئ لم ینفعوک الا بشئ
قد کتبه الله لک ولو اجتمعوا علیٰ ان یضروک بشئ لم یضروک الا بشئ
کتبه الله علیک جفت الاقلام ورفعت الصحف حم ت ک
عن ابن عباس رض کذا فی کنز العمال هرگاه معلوم شد که
چیزے که حق تعالے مید هد کسے مانع آن نیست وچیزیکه نمید هد هیچ
نمی دهد پس لازم آمد که رجا صرف از و باید داشت تقدس وتعالیٰ
وقال علیه الصلوٰة والسلام ان حسن الظن بالله من حسن
عبادة الله حم د ک عن ابی هریرة رض کذا فی کنز العمال وفیه ایضاً
قال علیه الصلوٰة والسلام یقول انا عند ظن عبدی بی ان
خیرا فخیر وان شرا فشر طس حل عن واثلة وفیه ایضاً
قال علیه الصلوٰة والسلام ما عُبِدَ الله تعالی بشئ احب الیه
من حسن الظن به ابو نعیم عن جابر وفیه ایضاً قال علیه الصلوٰة والسلام

تموتن احد كما الا وهو يحسن الظن بالله تعالى حم د ه عن
جابر وفيه ايضا عن علي انه سئل عن حسن الظن فقال
من حسن الظن ان لا ترجوا الا الله ولا تخاف الا ذنبك الديلمي
عن ابي هريرة وفيه ايضا قال عليه الصلوٰة والسلام كن
لما لا ترجوا رجى منك لما ترجو فان اخي موسى بن عمران ذهب
ليقتبس نارا فكلمه ربه عز وجل الديلمي عن ابن
عمر وفيه ايضا قال عليه الصلوٰة والسلام حسبي رجائي
من خالقي وحسبي ديني من دنياي حل عن ابراهيم
ابن ادهم عن ابي ثابت مرسلا وفيه ايضا قال
عليه الصلوٰة والسلام اوحى الله عز وجل الى داود وعزتي
ما من عبد يعتصم بي دون خلقي اعرف ذلك من نيته
فيكيده السموات بمن فيها والارض بمن فيها الا جعلت
له ما بين ذلك مخرجا وما من عبد يعتصم بمخلوق دوني

ازهیچ چیزی که امیدش نداری
چو با کوه موسیٰ علیه السلام
رفت که آتش آرد دید
کلام کرد حق تعالی با او
فرمود بس است مرا
امید من از خالق من و بس

٦٨

اعرف ذالک من نیته الا قطعت اسباب السماء بین
یدیه وارسخت الهوی من تحت قدمیه وما من عبد
یطیعنی الا و انا معطیه قبل ان یسألنی ومستجیب له
قبل ان یدعونی و غافر له قبل ان یستغفرنی لک م وابن
عساکر والدیلمی عن عبد الرحمن بن کعب عن ابیه وعن ابی
ایوب الانصاری رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی
الله علیه وسلم لرجل اجمع الایاس عما فی ایدی الناس
الحدیث رواه احمد کذا فی المشکوة ازین احادیث وآیات
ثابت شد که خوف ورجا در همه امور خواه دینی باشند یا دنیوی
صرف از حق تعالی باید داشت وکسیکه از دیگرے می ترسد یا ازو
رجا می دارد برائے او وعید وارد شده قال علیه الصلوة
والسلام ما من عبد یعتصم بمخلوق دونی اعرف ذالک من
نیته الا قطعت اسباب السماء بین یدیه وارسخت الهوی

من تحت قال فيه الحديث المذكور ايضًا **قال** عليه الصلوة
والسلام انما يسلط الله على ابن ادم من خافه ابن ادم
ولو ان ابن ادم لم يخف غير الله لم يسلط الله عليه احدًا
وانما وكل ابن ادم لمن رجا ابن ادم ولو ان ابن ادم
لم يرج الا الله لم يكله الله الى غيره الحكيم عن
ابن عمر رضى الله عنه كذا فى كنز العمال وفيه ايضًا
قال عليه الصلوة والسلام ما سلط الله على ابن ادم
الا من خافه ابن ادم ولو ان ابن ادم لم يخف الا الله ما
سلط الله عليه غيره ولا وكل ابن ادم الا من رجاه ولو ان
ابن ادم لم يرج الا الله ما وكل الى غيره الديلمى عن ابن عمر
وكسى كه صرف از او تعالى مى ترسد وعده حسنه براے او وارد شده
كما قال عليه الصلوة والسلام من اتقى الله اهاب الله منه
كل شئ ومن لم يتق الله اهابه الله من كل شئ الحكيم عن واثلة وفيه ايضًا

قال علیہ الصلوٰۃ والسلام من خاف اللہ اخاف اللہ منہ کل شئی ومن لم یخف اللہ اخافہ اللہ من کل شئی ابو الشیخ عن واثلہ بن عبد الرحمن فی امالیہ والرافعی عن ابن عمر رضی اللہ عنہ وفیہ ایضاً قال علیہ الصلوٰۃ والسلام لو خفتم اللہ حق خیفتہ لعلمتم العلم الذی لاجہل معہ ولو عرفتم اللہ حق معرفتہ لزالت بدعائکم الجبال الحکیم وابن السنی عن معاذ حالا باید دانست کہ خوف ورجا در اشخاص واوقات یکسان نیست تفاوت مدارج آں امر بدیہی است وازیں احادیث ہم مستفاد است عن فضالۃ بن عبید انہ کان یقول لان اعلم ان اللہ تیقبل منی مثقال حبۃ من خردل احب الیّ من الدنیا وما فیہا لان اللہ تعالٰی یقول تیقبل اللہ من المتقین رواہ ابو نعیم فی الحلیہ وعن حذیفہ قال کان شاب علی عہد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یبکی عند ذکر النار حتی حبہ الذکر فی البیت فذکر ذلک للنبی صلی اللہ علیہ وسلم

ذی شود اگر می رسید مرئی ... شما از حق تعالیٰ خائف می باشند ... حق تعالیٰ را حق معرفت ... ہمہ کوہ از دعائے شما زائل می شد ۱۲

عن فضالہ بن عبید رضی اللہ عنہ
مرفوع است کہ او گفتی کہ اگر دانستمی اینکہ حق تعالیٰ قبول کرد از من ... دوستتر بودی از دنیا و ...

۷۸ . ... احیاء العلوم

حذیفہ رضی اللہ عنہ میگوید ... زمان نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کہ وقت ذکر دوزخ میگریست ... بسبب ذکر ...

فاتاه النبی صلی اللہ علیه وسلم فلما نظر الیه الشاب قام فاعتنقه
وخرّ میتاً فقال النبی صلی اللہ علیه وسلم جهّزوا صاحبکم فان
الخوف من النار فلذ کبده والذی نفسی بیده لقد اعاذه
اللہ منها من رجا شیئاً طلبه ومن خاف من شیٔ هرب منه
ابن ابی الدنیا والموفق بن قدامة فی کتاب البکاء والرقة
کذا فی کنز العمال وعن ابی جناب القصاب واسمه عون بن
ذکوان قال صلی بنا زرارة بن اوفی فی صلوة الصبح فقرأ
یاایها المدثر حتی بلغ فاذا نقر فی الناقور خرّ میتا وکنت فیمن حمله
الی داره رواه ابو نعیم فی الحلیة وذکر الزرقانی رحمه اللہ
فی شرح المواهب ان ثعلبة بن عبد الرحمن الانصاری رضی اللہ
عنه کان یخدمه صلی اللہ علیه وسلم فبعثه فی حاجة
فمر بباب انصاری فرأی امرأة تغتسل فکرر النظر الیها ثم خاف
ان ینزل الوحی فهرب علی وجهه فاتی جبالاً بین مکة والمدینة

فدخلها ففقده صلی الله علیه وسلم اربعین یوما
فنزل جبرئیل علیه السلام فقال ان الهارب بین الجبال
یتعوذ بالله من النار فارسل عمر وسلمان فاتیاه به فمرض
ومات خوفًا من الله رواه ابن منده وابن شاهین وابونعیم
خیال نمود نیست که چه قسم خوف بر دلهاے ایں بزرگواراں طاری شده
باشد که جگر را پاره پاره کرد تا جان بحق تسلیم کردند بعد ازیں مدارج
خوف پایه پایه تنازل اند تا آنکه نوبت خوف ما رسد. پس ایں
درجه را اگر با آن قیاس کنیم خود ظاهر است که کان لا یکن
مینما فیه اگر فی نفسه دیده شود هر کس حال خود را نیکو میداند پس اگر چیزے
معتدبه در خود یابد شکر گوید و گرنه دعا کند که حق تعالی ازاں محروم
ندارد چرا که خوف و خشیة مقامیست رفیع حق تعالے می فرماید
انما[۱] یخشی الله من عباده العلماء و قال[۲] علیه الصلوٰة
والسلام رأس الحکمة مخافة الله الحکیم وابن لال عن ابن مسعود رضی

پس رواں شد و بدو ید حضرت جبرئیل علیه السلام حاضر شد و خبر آورد که در فلاں کوه ماهست و ندیده چون یافتند حضرت علیه الصلوٰة والسلام او را بجبال آورد

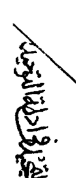
صلی الله علیه وسلم عمر و سلمان را بجوں رسیدند نزد او بیمار شد و مرد از خوف حق تعالے ۱۲

[۱] سوائے علما از حق تعالی کسی نمی ترسد ۱۲

[۲] زیر و سر حکمت خوف خدائے تعالی است ۱۲

کذا فی کنز العمال وفیہ ایضاً **قال** علیہ الصّلوٰۃ والسّلام
خشیۃ اللہ راس کل حکمۃ والورع سید العمل القضاعی عن
انس رض وفیہ ایضاً **قال** علیہ الصّلوٰۃ والسّلام کفی
بالمرء علماً ان یخشی اللہ وکفی بالمرء جھلاً ان یعجب بنفسہ
ھب عن مسروق مرسلاً وفیہ ایضاً
قال علیہ الصّلوٰۃ والسّلام ان اللہ یحب القلب الحزین
کر عن ابی الدرداء وفیہ ایضاً **قال** علیہ الصّلوٰۃ
والسّلام ینبغی للمؤمن ان لا یمسی الا حزیناً ولا یصبح
الا حزیناً وان کان محسناً لانہ بین مخافتین ذنب قد مضی
منہ لا یدری ما اللہ صانع بہ وما بقی من عمرہ لا یدری
ما یصیبہ فیہ من المھالک الدیلمی عن ابی امامۃ رض
الحدیث بطولہ کر عن ابی امامۃ رض غرض کہ خوف الٰہی سالکان راہ
اسلام را ضرور لیست وکسانیکہ خوف و خشیتہ بل آنہا متمکن ست

[Marginal notes:]
له و نزد کفایت میکند آدمی را از علم آنکہ بترسد از حق تعالیٰ و کفایت می کند برائے جہل که عجب کند ۱۲
له سزاوار است مومن راکہ بر صبح و شام غمگین باشد اگرچہ نیکو کار باشد چرا کہ او درمیان
دو خوف است یکی گناہ یکہ گذشت نمیداند کہ حق تعالیٰ با وی چہ خواہد کرد و دوم آنکہ عمرش آنچہ باقی ماندہ است نمیداند کہ در وی چہ خواہد رسید از مہلکات ۱۲

ہر وقت کہ میخواہند ہر چیز و ہر کس بحسب وعدۂ الٰہی از انہا می ترسد
و مطیع می شود در ہمین اوراق واقعہ علاء حضرمی معلوم شد کہ چگونہ
بے خطر بدریاے عمیق راندند و آں فوراً پایاب شد و ابن عمر رض
گوش شیر گرفتہ زجر کردند داد بر وفق اشارۂ شان گریختہ رفت
و ایں قسم ہزارہا واقعات در احوال صحابہ و اولیاء موجود اند۔
الحاصل چوں از آیات و احادیث صحیحہ دانستہ شد کہ
ہر چہ ترس آں لازمہ بشری باشد خواہ از قسم حیوان باشد
یا نبات وغیرہ و خواہ جوہر باشد یا عرض ہمہ مخلوق حق تعالیٰ اند
و تا وقتیکہ حق تعالیٰ اذن نمی دہد ہیچ چیز نفعے و ضررے رسانیدن
نمی تواند۔ پس مقتضاے ایمان آں باشد کہ از ہیچ چیز نترسد
خواہ آں از قسم موذیات اینجہاں باشند یا آں جہاں حتّٰی کہ
از اعمال نفس خود ہم باک ندارد و نہ از چیزے رجا دارد بلکہ وقتیکہ
موقع خوف و رجاے ماسوے اللہ باشد فوراً با حق تعالےٰ

انعلق گیرد و تعیین راحت الوسع قوے سازد که اگر او تعالے خواہد ہمین شئے موذی را باعث نفع سازد و ہمین شئے نافع رضرر گرداند و ہمچنین در اعمال و افعال خود ہم خوف از حق تعالے دارد که از من فعلے صادر نکناند که دراں ضرر دنیا و اخری باشد ورجای آں دارد که برحمت واسعه چنانکه بے انتہا فضل ها فرموده افعال شایسته صادر خواہد کنانید چراکه دل انسان در قبضهٔ او تعالے است۔ عن عبد الله بن عمرؓ قال[۱] قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم ان قلوب بنی آدم کلها بین اصبعین من اصابع الرحمٰن کقلب واحد یصرفه کیف یشاء ثم قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم اللهم مصرف القلوب صرف قلوبنا علی طاعتك رواه مسلم كذا في المشكوٰة وهرچند برعمل ثواب وعقاب مرتب شد نیست لیکن بالذات تاثیرے ندارند قال[۲] علیه الصلوٰة والسلام قاربوا وسددوا

[۱] و نمود علیه الصلوٰة والسلام دلہاے مردم درمیان دو انگشت رحمٰن شکل یک دل بجا نکه خواہد بگرداند و نمود الٰہی گرداننده دلہا دل ما را بسوے طاعت

[۲] نزدیک میانه روی کنید و درست اختیار کنید و بشارت دہید

انوار الاتقیاء فی احوال التزکیۃ...

۷۶

والبشروا وعلموا انه لن ينجو احد منكم بعمله ولا انا الا ان
يتغمدنى الله برحمة منه وفضل حم م عن جابر بن سمرة
حم م ه عن ابى هريرة كذا فى كنز العمال وفيه ايضًا
قال عليه الصلوة والسلام جئت لتسألنى عن سعة
رحمة الله واخبرك ان الله تعالى يقول ما غضبت على احد
غضبى على عبدٍ اتى معصية فتعاظمها فى جنب عفوى فلو
كنت معجلا للعقوبة اوكانت العجلة فى شأنى لعجلت للقانطين
من رحمتى الحديث الرافعى عن ماجة ابن محمد
بن المستنجع عن جده كذا فى كنز العمال بلكه
اہل اللہ سوائے حق تعالےٰ از ہیچ چیز کار ندارند حتیٰ کہ از
آخرت ہم کما قال علیہ الصلوۃ والسلام الدنیا
حرام على اهل الآخرة والآخرة حرام على اهل الدنيا
والدنيا والآخرة حرام على اهل الله عن ابن عباس كذا فى

عفو من بزرگ وکلان است اگر ... بزودی عقوبت کردی ... بزودی عقوبت کردی ۱۲

دنیا حرام است باہل آخرت و آخرت حرام است باہل دنیا و ہر دو حرام اند باہل اللہ ۱۲

کنز العمال کلام دریں بود که بالذات عمل تاثیرے ندارد
چنانچه از احادیث مذکوره معلوم شد پس از عمل چه خوف و رجا داشته
شود بلکه در عمل هم خوف و رجا از حق تعالے باید داشت ازیں تقریر
فائدهٔ دیگر هم حاصل شد که ایمان بین الخوف والرجاست مؤمن را
باید که در جمله حرکات و سکنات خوف هم دارد و رجا هم و کافراں
سروکارے ندارد عن عمر بن الخطابؓ قال لو نادی مناد
من السماء ایها الناس انکم داخلون الجنة کلکم
اجمعون الا رجلا واحدا لخفت ان اکون انا هو ولو نادی
مناد ایها الناس انکم داخلون النار الا رجلا
واحدا لرجوت ان اکون انا هو رواه ابونعیم فی الحلیه
اگر عمل در حساب و شمارے بود لا محاله یک حالت غالب می شد
هر دو حالت یعنے خوف و رجا برابر نشدی وقال علیه الصلوة والسلام
ما اجتمع الرجاء والخوف فی قلب مؤمن الا اعطاه الله

عزوجل الرجاء وامنه الخوف هب عن سعید بن المسیب مرسلاً کنز العمال اگر گفته شود که مومن را از دوزخ ترسیدن و در تهلکه نیفتادن از نصوص ثابت است پس نه ترسیدن از چیزے سواے حق تعالے چگونه صادق آید گوئیم که در اصل خوف دوزخ هم شعبه الیست از خوف حق تعالے و منشار آن همین است که اگر خلاف مرضی او تعالے کند عقوبت خواهد کرد عام از ینکه از دوزخ باشد یا چیزے دیگر پس این خوف راجع است بسوے صفت انتقام او تعالے و نباشد این خوف مگر شخص مؤمن را چه کافر بر ان ایمان ندارد قال الله تعالیٰ ان الذین آمنوا وهاجروا وجاهدوا فی سبیل الله اولئك یرجون رحمة الله رجائیکه درین آیه شریفه بیان شد نصیب هر کس و ناکس نیست بلکه آن منجمله کملات ایمان است پس قابل این قسم رجا همان اهل ایمان باشند که از دیگر فضائل محلے هستند مثل هجرت و

[illegible]

کردند و جهاد در راه خدا تعالی همانند که امید میدارند رحمت خدائے تعالے را ۱۲

جہاد و قال علیہ الصلوۃ والسلام یا ابن آدم انک ما
دعوتنی و رجوتنی غفرت لک علی ما کان منک ولا
ابالی الحدیث ت والیضا عن انس رض کذا فی کنز العمال و
فیہ ایضاً قال علیہ الصلوۃ والسلام انما یدخل الجنۃ
من یرجوها و انما یجتنب من النار من یخافها و انما
یرحم اللہ من یرحم حب عن ابن عمر رضی اللہ عنہ
باید دانست کہ صفاتیکہ در انسان و حیوانات مشترک باشند
مثل اکل و شرب و جماع وغیرہ انسان در استعمال آن بحسب
عقل خود از سائر حیوانات امتیازے میدارد مثلاً برائے اکل
اشیاء اوضاع و شروط وغیرہ معینہ میدارد مثل طبخ وغیرہ
کہ در حیوان یافتہ نمی شود بعد ازاں شریعت دراں ہم ہدایت
نمودہ باصلاح آں پرداخت پس اہل اسلام دراں امور از کفار ہم
ممتاز باشند و کسیکہ بر اصلاح شرعی کاربند نہ شد از سعادت ابدی

له ہماں کس بجنت درآید کہ امید آں دارد و ہماں کس از دوزخ دور ماند کہ

ترسد از اں و بس رحم میکند بر او رحم میکند ۱۲

محروم ماند. پس چنانکه اہلِ اسلام در اکل وغیرہ از سائر حیوانات
بحسب عقل ممتاز اند از جہت شرع از کفار ہم امتیاز می دارند
وچنانکہ اکل وشرب درمیان انسان وسائر حیوانات مشترک
است ہمچناں خوف ورجا ہم مشترک است چہ مشاہدہ است کہ
جانوراں از دشمن خود خوف میدارند واز کسیکہ خورش وغیرہ میدہد
الفت وظاہر است کہ منشاء ایں الفت رجا است وہمچنیں
بروقت معینہ غذائیہ برجاء عطا بجائے معہود می آیند پس ضرور شد کہ
انسان از حیوانات واز کافراں ممتاز باشد ۔ مابہ الامتیاز
اینست کہ در اشیاء ضارہ بروجہے خوف دارد کہ حق تعالے تعلیم
آں فرمودہ وآں چنانست کہ از نفس شئے ہیچ خوف ندارد
چراکہ آں مسخر است بفرمان حق تعالے تا وقتیکہ امر الٰہی نمی شود
ہیچ ضرر رسانیدن نمی تواند واگر ضررے رسد در اں ہم
نفع تصور کند کہ سزائے گناہانست وباعث رفع درجات

قال اللہ تعالیٰ وما[1] اصابکم من مصیبۃ فبما کسبت ایدیکم واگرازاں ضرر موت لاحق شود آنرا اسم غنیمت عظمٰے وغائت مقصود دانند کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند من[2] احب لقآء اللہ احب اللہ لقاءہ و قال تعالیٰ فتمنوا الموت ان کنتم صادقین لیکن چونکہ حق تعالےٰ ارشاد می فرماید ولا تلقوا بایدیکم الی التھلکۃ ازیں رو قصداً درہلاکت و اسباب آں نیفتد مگر جائیکہ بداں امر است مثل جہاد وغیرہ پس اجتناب از اشیاء مضرہ نہ از باعث خوف جبلی باشد بلکہ بحیثیت امتثال امر آلٰہی بود و رجا را بر ہمین قیاس باید کرد پس اجتناب مومن از اشیاء مضرہ و اقدام بر اشیاء نافعہ نہ در حقیقت خوف و رجاے او از انہاست بلکہ آں امتثال امر باشد و آں طاعیست منجملہ طاعات۔

الحاصل مومن را نباید کہ خوف و رجا از ماسوے اللہ

---

[1] ہر مصیبتے کہ می رسد شمارا بداں سبب می رسد کہ کسب کردید ۱۲

[2] ہر کہ دوست دارد لقاء حق تعالےٰ را دوست دارد حق تعالےٰ لقاء او را دنیا دوست میدارد اگر [3] آرزو کنید موت را اگر صادق ہستید ۱۲

[4] مدازید خود را بسوے ہلاکت بدستہاے خود ۱۲

مثل حیوانات و یا کفار دارد بلکه انبیا ز نمکور بهم رساند اگر آں
در خود یابد حمد خدا بجا آورد و گرنہ دعا کند و تضرع نماید تا
تکمیل ایمان شود وذٰلک فضل اللّٰہ ومنجملہ اصلاح قلبی یکے
آنست کہ ایمان بقضاء وقدر آرد کہ ہر چہ در عالم مے شود
پیش از تخلیق ہمہ تقدیرا ونوشتنہ شدہ است خلاف آں ہیچ
نمی شود **قال تعالیٰ** ولولا کتاب من اللہ سبق
لمسکم فیما اخذ تم عذاب عظیم و **قال تعالیٰ**
ان الذین حقت علیھم کلمۃ ربک لا یؤمنون ولو جاءتھم
کل اٰیۃ حتی یرؤا العذاب الالیم **قال اللہ**
تعالیٰ لکل امۃ اجل اذا جاء اجلھم لا یستاخرون
ساعۃ ولا یستقدمون و **قال تعالیٰ** ولولا کلمۃ
سبقت من ربک لقضی بینھم فیما ھم فیہ یختلفون
وعن ابی ھریرۃ **قال** قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم

جفّ القلم[1] بما انت لاق رواه البخاری وعن عمران بن حصین قال قال رجل یا رسول الله[2] أیعرف اهل الجنّة من اهل النار قال نعم قال فلم یعمل العاملون قال کل یعمل لما خلق له ولما[3] لییسر له رواه البخاری وعن عبد الله بن عمرؓ قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم کتب الله مقادیر الخلائق قبل ان یخلق السمٰوات والارض بخمسین الف سنة قال وکان عرشه علی الماء رواه مسلم کذا فی المشکوٰة وعن ابن عمر رضی الله تعالیٰ عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم کل شئ بقدرٍ حتی العجز والکیس رواه مسلم ازین ظاهر است که هرچه در عالم می شود پیش از خلق عالم حق تعالیٰ تقدیر هر چیز فرموده است حتے که سعادت وشقاوت مردم نیز چنانچه مصرح است که جنت و دوزخ را

[1] یعنی هرچه تو ملاقی آن خواهی شد آنرا قلم نوشته خشک شد ۱۲

[2] پرسید شخصے از آنحضرت صلی الله علیه وسلم آیا اهل جنت از اهل نار شناخته خواهند شد

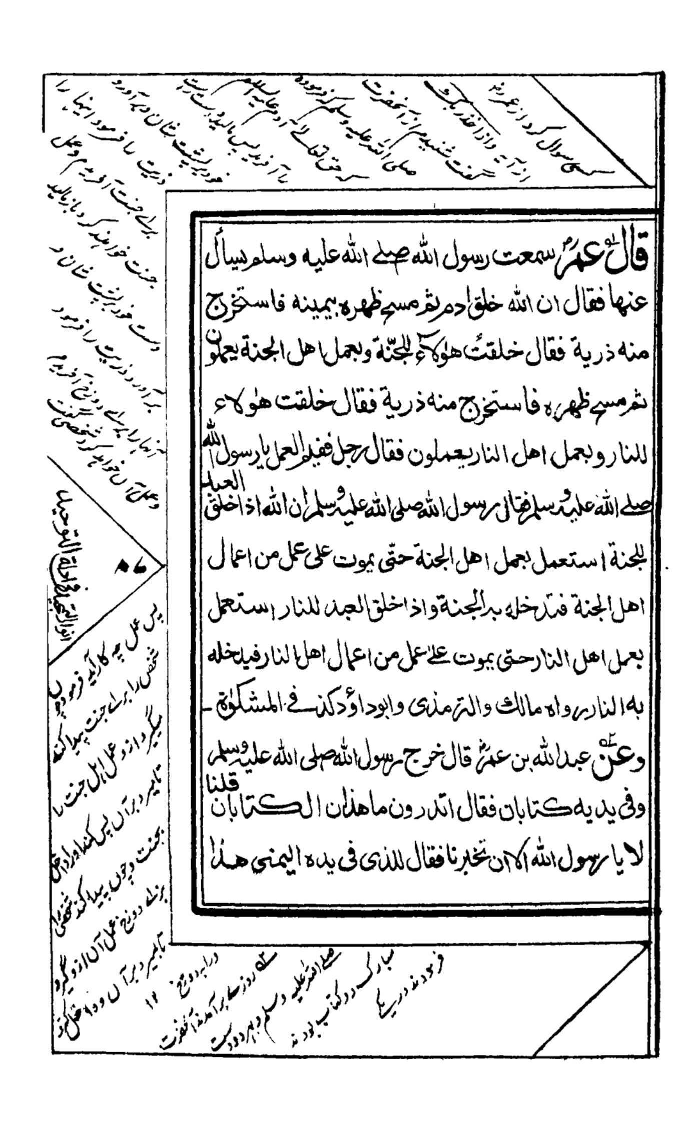
[3] گفت پس چرا عمل بکنند ... شخص عمل آن بکند ... برای آن مخلوق شده ۱۲

پیدا کرده برای هر یک مردم را آفرید و معین کرد قال تعالیٰ
ولقد ذرأنا لجهنم كثيرا من الجن والانس لهم قلوب
لا يفقهون بها ولهم اعين لا يبصرون بها ولهم اذان
لا يسمعون بها اولئك كالانعام بل هم اضل اولئك
هم الغافلون عن انس بن مالك رض عن النبي صلى الله عليه وسلم
قال ع وكل الله بالرحم ملكا فيقول اي رب نطفة
اي رب علقة اي رب مضغة فاذا اراد الله ان يقضي خلقها
قال يارب اذكر ام انثى اشقي ام سعيد فما الرزق فما الاجل
فيكتب كذلك في بطن امه رواه البخاري وعن ابن عباس رض
قال سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن اولاد
المشركين فقال الله اعلم بما كانوا عاملين رواه البخاري
وعن ابي هريرة رض قالوا يا رسول الله افرايت من يموت وهو
صغير قال الله اعلم بما كانوا عاملين رواه البخاري

وعن علیؓ قال كنا جلوسا مع النبي صلى الله عليه وسلم ومعه عود ينكت في الارض فقال ما منكم من احد الا قد كتب مقعده من النار ومن الجنة فقال رجل من القوم الا نتكل يا رسول الله صلى الله عليه وسلم قال اعملوا فكل ميسر ثم قرأ فاما من اعطى واتقى الاية رواه البخاري - وعن عائشة رضي الله عنه قالت دعى رسول الله صلى الله عليه وسلم الى جنازة صبي من الانصار فقلت يا رسول الله طوبى لهذا عصفور من عصافير الجنة لم يعمل السوء ولم يدركه فقال اوغير ذلك يا عائشة ان الله خلق للجنة اهلا خلقهم لها وهم في اصلاب ابائهم وخلق للنار اهلا خلقهم لها وهم في اصلاب ابائهم رواه مسلم كذا في المشكوة وعن مسلم بن يسار قال سئل عمر بن الخطابؓ عن هذه الاية واذ اخذ ربك من بني ادم من ظهورهم ذريتهم الاية

له و ز بود نوشته شده است جای هر کسی که در دوزخ است یا جنت گفت شخصی از یاران اعتماد بکنیم و ترک عمل کنیم هر کسی را آسان کرده شده است و این آیت خواند فاما من اعطی و اتقی ۱۲

۲ عائشه [illegible] ۱۲

قال عمرؓ سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يسأل
عنها فقال ان الله خلق ادم ثم مسح ظهره بيمينه فاستخرج
منه ذرية فقال خلقتُ هؤلاء للجنّة وبعمل اهل الجنة يعملون
ثم مسح ظهره فاستخرج منه ذرية فقال خلقت هؤلاء
للنار وبعمل اهل النار يعملون فقال رجل ففيم العمل يا رسول الله
صلى الله عليه وسلم فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم ان الله اذا خلق العبد
للجنة استعمله بعمل اهل الجنة حتى يموت على عمل من اعمال
اهل الجنة فيدخله به الجنة واذا خلق العبد للنار استعمله
بعمل اهل النار حتى يموت على عمل من اعمال اهل النار فيدخله
به النار رواه مالك والترمذي وابوداؤد كذا في المشكوة ۔
وعن عبد الله بن عمروؓ قال خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم
وفي يده كتابان فقال اتدرون ما هذان الكتابان قلنا
لا يا رسول الله الا ان تخبرنا فقال للذي في يده اليمنى هذا

کتاب من رب العلمین فیه اسماء اهل الجنة واسماء اباۤئهم
وقبائلهم ثم اجمل علی اٰخرهم فلا یزاد منهم ولا ینقص منهم
ابدا ثم قال للذی فی شماله هذا کتاب من رب العلمین فیه
اسماء اهل النار واسماء اباۤئهم وقبائلهم ثم اجمل علی اٰخرهم
فلا یزاد منهم ولا ینقص منهم ابدا فقال اصحابه ففیم العمل
یا رسول الله ان کان امر قد فرغ منه فقال سددوا وقاربوا فان
صاحب الجنة یختم له بعمل اهل الجنة وان عمل ای عمل وان
صاحب النار یختم له بعمل اهل النار وان عمل ای عمل ثم
قال رسول الله صلی الله علیه وسلم بیدیه فنبذهما ثم قال
فرغ ربکم من العباد فریق فی الجنة وفریق فی السعیر رواه الترمذی
کذا فی المشکوٰة ازین احادیث معلوم شد که مدار بودن جنتی ودوزخی
بر نوشتهٔ ازلی است فی نفسه عمل را دران دخلے نیست بلکه خود
آن چیز آسان میشود که برائے آن مخلوق شده یعنی اگر جنتی است

نام اہل جنت است مع نام پدر و قبیله ایشان و در دیگری نام اہل دوزخ است با نام پدر و قبیله آن و بر ایک کامل در آخر جمع داده شده که هیچ ...

جنت قریب موت آسان می شود گو طول عمر بداں عادی نہ شدہ باشد
وہمچنیں عمل دوزخ در آں وقت آسان شود اگر دوزخی است
عن عبد الله قال حدثنا رسول الله صلی الله علیہ وسلم
وهو الصادق المصدوق ان احدكم يجمع في بطن امه
اربعين يوما ثم علقة مثل ذلك ثم يكون مضغة مثل ذلك
ثم يبعث اليه ملكا فيؤمر باربع برزقه واجله وشقي او
سعيد فوالله ان احدكم او الرجل ليعمل بعمل اهل النار
حتى ما يكون بينه وبينها غير ذراع او ذراع فيسبق
عليه الكتاب فيعمل بعمل اهل الجنة فيدخلها وان الرجل
ليعمل بعمل اهل الجنة حتى ما يكون بينه وبينها غير ذراع
او ذراع فيسبق عليه الكتاب فيعمل بعمل اهل النار
فيدخلها قال ابو عبد الله قال آدم الا ذراع رواه البخاري
وعن سهل بن سعد قال قال رسول الله صلی الله علیہ وسلم

ان العبد ليعمل عمل اهل النار وانه من اهل الجنة ويعمل
عمل اهل الجنة وانه من اهل النار وانما الاعمال بالخواتيم
متفق عليه كذا في المشكوٰة **وعن** عائشة رضي الله عنها
قالت كان لابي بكر رضي الله عنه دعاء يدعو به اذا اصبح
وامسى يقول اللهم اجعل خير عمري آخره وخير عملي
خواتمه وخير ايامي يوم القاك فقيل يا ابا بكر لم تدعو
بهذا الدعاء وانت صاحب رسول الله صلى الله عليه وسلم
وثاني اثنين في الغار قال ان العبد ليعمل حقبا من دهره
بعمل اهل الجنة فيختم له بعمل اهل النار وان العبد ليعمل
بعمل اهل النار حقبا فيختم له بعمل اهل الجنة الخنثيش
وسفيان بن عيينة في جامعه كذا في كنز العمال **وقال**
رسول الله صلى الله عليه وسلم يا ابا ذر لا ييأس رجل
يكون على شر فرجع الى خير فيموت عليه ولا يأمن رجل يكون

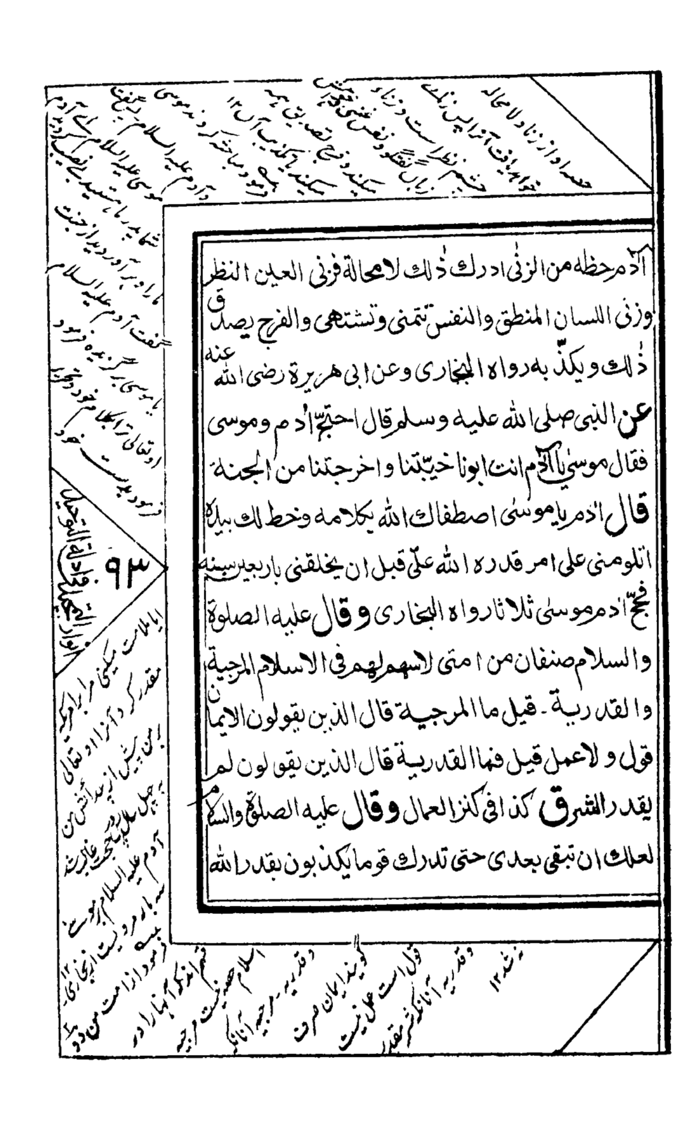
صدیق اکبر رضی اللہ عنہ ہر صبح و شام دعا می کردی کہ الٰہی بہترین عمر من آخر آن گردان و بہترین عمل من آخر آن و بہترین روزہا روز ملاقات تو پس کسے گفت اے ابو بکر این دعا میکنی حالانکہ تو صاحب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہستی

علی خیر فیرجع الی شر فیموت علیه لیشغلک عن الناس
ما تعلم من نفسک ابن السنی کذا فی کنز العمال وعن
ابی الدرداء رضی الله عنه قال بینما نحن عند رسول الله
صلی الله علیه وسلم نتذاکر ما یکون اذ قال رسول الله
صلی الله علیه وسلم اذا سمعتم بجبل زال عن مکانه
فصدقوه واذا سمعتم برجل تغیر عن خلقه فلا
تصدقوا به فانه یصیر الی ما جبل علیه رواه احمد کذا
فی المشکوٰة ازیں معلوم شد کہ عمل ہائے کہ انسان ہمیشہ میکند چندان
اعتبار آں نیست قابل اعتبار ہماں عمل است کہ پیش از موت آسان
شده ومدار سعادت وشقاوت بر ہمانست ودر آں تغیر نمی شود البتہ
اگر خود حق تعالی خواہد بدعا یا اسباب دیگر تغیر تقدیر می فرماید
چنانچہ ارشاد است یمحو الله ما یشاء ویثبت وعنده ام الکتاب
وایں تغیر ہم منجملہ مقدرات است چہ حق تعالی در ازل آنرا ہم دانستہ است

علیہ دور شود اگر بشنوید کہ کوه از جائے خود جنبید باور کنید واگر بشنوید کہ فلاں از جبلت خود متغیر شد باور مکنید ۱۲

وآں عین قضا است الحاصل ہر کارے کہ بندہ میکند خواہ خیر باشد
یا شر ہمہ بقضائے الٰہی است اگر ہدایت است ہم از دست و اگر
ضلالت و گمراہی ہم از وے بے اذن او تعالیٰ ہیچ نمیشود وقال
اللہ تعالیٰ ومن یضلل اللہ فما لہ من ہاد ومن یہدی
اللہ فما لہ من مضل وقال تعالیٰ فمن یرد اللہ ان یہدیہ
یشرح صدرہ للاسلام ومن یرد ان یضلہ یجعل صدرہ
ضیقا حرجا کانما یصعد فی السماء کذلک یجعل اللہ الرجس
علی الذین لا یؤمنون وقال تعالیٰ کلا نمد ہؤلاء وہؤلاء
من عطاء ربک وما کان عطاء ربک محظورا وقال النبی
صلی اللہ علیہ وسلم یا عبد اللہ بن قیس الا اعلمک
کلمۃ ہی من کنوز الجنۃ لا حول ولا قوۃ الا باللہ رواہ البخاری
وقال علیہ السلام والمعصوم من عصم اللہ رواہ البخاری
وعن النبی صلی اللہ علیہ وسلم ان اللہ کتب علی ابن

فرمود ایں کلمات از خزانہائے جنت اند نہ باز گشتن است و نہ قوۃ مگر بخدائے تعالیٰ۔

آدم حظه من الزنى ادرك ذلك لا محالة فزنى العين النظر
وزنى اللسان المنطق والنفس تمنى وتشتهى والفرج يصدق
ذلك ويكذبه رواه البخارى وعن ابى هريرة رضى الله عنه
عن النبى صلى الله عليه وسلم قال احتج آدم وموسى
فقال موسى يا آدم انت ابونا خيبتنا واخرجتنا من الجنة
قال آدم يا موسى اصطفاك الله بكلامه وخط لك بيده
اتلومنى على امر قدره الله علىّ قبل ان يخلقنى باربعين سنة
فحج آدم موسى ثلاثا رواه البخارى وقال عليه الصلوة
والسلام صنفان من امتى لا سهم لهم فى الاسلام المرجية
والقدرية. قيل ما المرجية قال الذين يقولون الايمان
قول ولا عمل قيل فما القدرية قال الذين يقولون لم
يقدر الشر كذا فى كنز العمال وقال عليه الصلوة والسلام
لعلك ان تبقى بعدى حتى تدرك قوما يكذبون بقدر الله

يحملون الذنوب على عباده اشتقوا كلامهم ذلك من النصرانية
فاذا كان ذلك فابروا الى الله تعالى منهم (طب) عن ابن عباس
رضى الله عنه كذا فى كنز العمال وفيه ايضًا قال عليه الصلوة
والسلام القدرية الذين يقولون الخير والشر بايدينا
ليس لهم فى شفاعتى نصيب و لا انا منهم ولا هم منى عد
عن انس رضى الله عنه. وفيه ايضًا وعن عمر بن شعيب
قال كنت عند السعيد بن المسيب جالسا فذكروا ان اقواما
يقولون قدر الله كل شئ ماخلا الاعمال فو الله ما رايت
سعيد بن المسيب غضب غضبًا اشد منه حتى هم
بالقيام ثم سكن فقال تكلموا به حدثنى رافع ابن خديج انه
سمع النبى صلى الله عليه وسلم يقول يكون قوم من امتى يكفرون
بالله وبالقران وهم لا يشعرون كما كفرت اليهود والنصارى
قلت جعلت فداك يا رسول الله وكيف ذالك قال يقرون

ببعض القدر و یکفرون ببعضه قلت ثم ما یقولون قال یقولون
الخیر من الله و الشر من ابلیس فیفرون علی ذلك كتاب الله
ویکفرون بالقران بعد الایمان و المعرفة فیما یلقی امتی
منهم من العداوة و البغضاء و الجدال اولئك زنادقة
هذه الامة فی زمانهم الحدیث و نیز هر فعل که از بنده صادر
می شود پیش از صدور آں مشیتی در بنده یافته می شود که همان منشاء
صدور فعل است آں مشیت از اختیار و ایجاد بنده نیست بلکه آں
مشیت تابع و اثر مشیت خدائے تعالی است یعنے هر فعل که حق تعالی
از بنده صادر کردن میخواهد بنده اراده آں کار میکند و آں کار ازو
صادر می شود و ممکن نیست که بعد مشیت و اراده حق تعالی بنده آں
کار نکند قال الله تعالی وما تشاؤن الا ان یشاء الله رب العلمین
قال تعالی و لو شاء ربك لآمن من فی الارض کلهم جمیعا
افانت تکره الناس حتی یکونوا مؤمنین - و قال تعالی ما کا

و نمی گویند که خیر از خداست و شر از ابلیس است و حرف زندیق این امت اند ۱۲

نمیخواهید شما مگر آنکه خواهد الله تعالی ۱۲
و اگر میخواست پروردگار تو همه اهل زمین ایمان می آوردند آیا جبر می کنی مردم را تا آنکه مومنین باشند ۱۲

لنفس ان تؤمن الا باذن الله ویجعل الرجس علی الذین لایعقلون
وقال الله تعالی ان شر الدواب عند الله الصم البکم
الذین لایعقلون ولو علم الله فیهم خیرا لاسمعهم ولو اسمعهم
لتولوا وهم معرضون - یاایها الذین امنوا استجیبوا لله
وللرسول اذا دعاکم لما یحییکم واعلموا ان الله یحول بین
المرء وقلبه وانه الیه تحشرون - وقال الله تعالی واذ یریکموهم
اذ التقیتم فی اعینکم قلیلا ویقللکم فی اعینهم لیقضی الله
امرا کان مفعولا والی الله ترجع الامور **وقال** علیه الصلوة
والسلام اذا اراد الله انفاذ قضائه وقدره سلب عن
ذوی العقول عقولهم حتی ینفذ فیهم قضاءه وقدره
فاذا امضی امره رد الیهم عقولهم ووقعت الندامة
فر عن انس وعلی رضی الله عنه وفیه ایضا **قال** علیه السلام
ان الله اذا احب انفاذ امر سلب کل ذی لب لبه **حط**

چون بخواهد حق تعالی اجرای قضا و قدر خود از عقلمندان عقل تنها را باز میگیرد و بعد از آنکه جاری کرد عقل واپس میدهد آنگاه ندامت واقع می‌شود

عن ابن عباس رضی الله عنه وفیه ایضًا قال علیه الصلوٰة
والسلام ان الله اذا اراد امضاء امرٍ ینزع عقول الرجال
حتی یمضی امره فاذا امضاه رد الیهم عقولهم ووقعت
الندامة ابو عبد الرحمن السلمی فی سنن الصوفیة عن جعفر
بن محمد عن ابیه عن جده وفیه ایضًا قال علیه الصلوٰة
والسلام اذا اراد الله خلق شیٔ لم یمنعه شیٔ عن ابی سعید
وفیه ایضًا عن الحارث قال جاء رجل الی علی رضی الله عنه
فقال یا امیر المومنین اخبرنی عن القدر قال طریق مظلم
لا تسلکه قال یا امیر المومنین اخبرنی عن القدر قال
بحر عمیق لا تلجه قال یا امیر المومنین اخبرنی عن القدر
قال سر خفی علیك فلا تفتشه قال یا امیر المومنین اخبرنی
عن القدر قال ایها السائل ان الله خلقك کما شاء او کما
شئت قال بل کما شاء فیستعملك کما شاء او کما شئت

تفتیش آن مکن باز پرسید فرمود ای سائل حق تعالی چنانکه خود خواست ترا آفرید یا چنانکه تو خواستی گفت چنانکه خواست آفرید فرمود عمل از تو گرفت چنانکه خود خواست یا چنانکه تو خواستی

قال بل كما شاء قال فيبعثك يوم القيمه كما شاء او
كما شئت قال بل كما شاء قال ايها السائل تسأل ربك
العافية قال بلى قال فمن اىّ شئ نسأله العافية امن
البلاء الذى ابتلاك به ام من البلاء الذى ابتلاك
به غيره قال من البلاء الذى ابتلانى به قال ايها السائل
تقول لا حول ولا قوة الا بمن قال الله بالله العلى العظيم
قال فتعلم ما فى تفسيرها قال تعلمنى مما علمك الله يا
امير المومنين قال ان تفسيرها لا يقدر على طاعة الله
ولا يكون له قوة فى معصية الله فى الامرين جميعا الا بالله ايها
السائل الك مع الله مشية او دون الله مشية فان قلت
ان لك دون الله مشية فقد اكتفيت بها عن مشية الله
وان زعمت ان لك فوق الله مشية فقد ادعيت مع الله شركا
فى مشيته ايها السائل ان الله يشجّ و يداوى فمنه الداء ومنه

الدوا اعقلت عن الله امره قال نعم قال على الان
اسلم اخوكم فقوموا فصافحوه ثم قال على لو ان عندى
رجلا من ايقدريه لاخذت رقبته ثم لا زال اجاءها حتى
اقطعها فانهم يهود هذه الامة ونصارنها ومجوسها
چون ظاهر شد که بنده در مشیت فعل استقلالی میدارد ته درصدد ر
آن پس ملامت هر فعلی که از و صادر شود از ین رو بر موقع نخواهد بود
کما ورد عن طاؤس قال سمعت اباهريرة رضى الله عنه
عن النبى صلى الله عليه وسلم قال احتج آدم موسى فقال
موسى يا آدم انت ابونا خيبتنا واخرجتنا من الجنة
قال له آدم يا موسى اصطفاك الله بكلامه وخط لك
بيده اتلومنى على امر قدره الله على قبل ان يخلقنى
باربعين سنة فحج آدم موسى ثلاثا رواه البخارى
وقال عليه الصلوة والسلام احسنوا فان غليكم

فكذاب الله تعالى وقدره ولا تدخلوا اللو فان من ادخل
اللو دخل عليه عمل الشيطان خط عن عمر كذا في كنز العمال
وفيه ايضاً قال عليه الصلوة والسلام المؤمن القوي خير
واحب الى الله تعالى من المؤمن الضعيف وفي كلها
خير احرص على ما ينفعك واستعن بالله ولا تعجز وان
اصابك شئ فلا تقل لو اني فعلت كان كذا وكذا ولكن
قل قدر الله وما شاء فعل فان لو تفتح عمل الشيطان حم م ه
عن ابي هريرة رضي الله عنه اگرچه درحقیقت همانست كه
مذكور شد ليكن باين همه ما ماموريم كه عمل نمائيم كه اعملوا ارشاد است
چنانكه قرآن مجيد واحاديث صحيحه مصرح است وسرّ اين مسئله كو
بفهم ما نيايد ايمان بران آوردن ضروريست وبحث وگفتگو
ممنوع است عن ابي هريرة رضي الله قال خرج علينا رسول الله
صلى الله عليه وسلم ونحن نتنازع في القدر فغضب حتى

ولفظ اگر در كلام بنا بر كه آن عمل شيطان را مى آرد ۱۲ ابو هريره رضى الله عنه ميگويد

بر آمد بر ما رسول الله صلى الله عليه وسلم وما بحث ميكرديم در مسئلهٔ تقدير پس غضب ناك شد ۱۲

احمر وجهه حتى كانما فقاء في وجنتيه حب الرمان فقال
ابهذا امرتم ام بهذا ارسلت اليكم انما هلك من كان
قبلكم حين تنازعوا في هذا الامر عزمت عليكم عزمت
ان لا تنازعوا فيه رواه الترمذي وروى ابن ماجة
نحوه عن عمرو ابن شعيب عن ابيه عن جده كذا في المشكوة
وفيها ايضا عن عمر رضي الله عنه قال قال رسول الله
صلى الله عليه وسلم لا تجالسوا اهل القدر ولا تفاتحوهم
رواه ابوداود وعن عبد الرحمن بن عبدى قال اتى عمر
رضي الله عنه فقيل له ان ناسا يتكلمون في القدر فقام
خطيبا فقال يا ايها الناس انما هلك من كان قبلكم من الامم
في امر القدر والذي نفس عمر بيده لا اسمع برجلين
يتكلمان فيه الا ضربت اعناقهما فاحجم الناس
فما تكلم احد حتى ظهر نابغة بالشام زمن الحجاج خشش

در مسئلهٔ قدر کلام کنند گردن هر دو خواهم زد پس مردم از آن باز ماندند تا آنکه نابغه در زمان حجاج برآمد ۱۲

فی الاستقامته واللالکائی کر کذا فی کنز العمال وچنانکه
ایمان برقضا وقدر واجب است وبحث ممنوع همچنین برائے کسیکه
ایمان ندارد وعیدہاے سخت وارد شده **عن** علی رضی الله عنه
قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم لایؤمن عبد حتی
یؤمن باربع یشهد ان لا اله الا الله انی رسول الله بعثنی
بالحق ویؤمن بالموت والبعث بعد الموت ویؤمن بالقدر
رواه الترمذی وابن ماجة کذا فی المشکوٰة وفیه ایضًا
وعن ابن عمر رضی الله عنه قال سمعت رسول الله صلی الله
علیه وسلم یقول یکون فی امتی خسف ومسخ وذلك
فی المکذبین بالقدر رواه ابوداود وروی الترمذی
نحوه **وعن** ابن الدیلمی قالت اتیت ابی ابن کعب رضی الله عنه
فقلت له قد وقع فی نفسی شئی من القدر فحدثنی لعل الله
ان یذهبه من قال فقال لو ان الله عزوجل عذب اهل

فرمود علیه السلام در امت من خسف ومسخ خواهد شد در کسانیکه تکذیب قدر خواهند کرد ۱۲

ابن دیلمی رحمة الله علیه میگوید که از ابی ابن کعب

۱۰۲

از مسئله قدر در نفس من چیزے واقع شد گفت الرحمن تعالیٰ

سمواته واهل ارضه عذبهم وهو غير ظالم لهم ولو
رحمهم كانت رحمته خيرا لهم من اعمالهم ولو انفقت
مثل احد ذهبا في سبيل الله ما قبله الله منك حتى
تؤمن بالقدر وتعلم ان ما اصابك لم يكن ليخطئك وان
ما اخطاك لم يكن ليصيبك ولومت على غير هذا لدخلت
النار قال ثم اتيت عبد الله بن مسعود رضی الله عنه
فقال مثل ذلك قال ثم اتيت حذيفة ابن اليمان فقال
مثل ذلك ثم اتيت زيد بن ثابت فحدثني عن النبي
صلى الله عليه وسلم مثل ذلك رواه ابوداود وابن ماجة
وقال النبي صلى الله عليه وسلم من لم يؤمن بقضاء
الله تعالى ويؤمن بقدر الله فليلتمس الها غير الله
طس عن انس رضی الله عنه كذا في كنز العمال وفيه ايضا
قال عليه الصلوة والسلام ان امتي لا يزال متمسكة

بدینها مالم یکذبوا بالقدر فاذا کذبوا بالقدر فعند ذلک
هلاکهم طب عن ابی موسی رضی الله عنه وفیه ایضًا
قال علیه الصلوٰة والسلام من جعل الاستطاعة
الیٰ نفسه فقد کفر۔ الدیلمی عن انس رضی الله عنه وعن
ابن عمر رضی الله عنه قال جاء رجل الی ابی بکر رضی الله عنه
فقال ارایت الزنا بقدر قال نعم قال الله قدره ثم یعذبنی
به قال نعم یا ابن اللخنا اما والله لو کان عندی انسان لامرته
ان یجانفک ابن شاهین واللالکائی معانی السنة اینست
علم مسئله ایمان بقضا وقدر حالا در خود غور نمودنیست که آیا این چنین
ایمان در خود یافته میشود یا نه اگر یافته شود شکر باید کرد که نعمتی است
عظمیٰ و ادنیٰ آں اینست که ہم و حزن پیرامون خاطر نخواهد گشت
کما قال علیه الصلوٰة والسلام الایمان بالقدر یذهب
الهم والحزن تخ فی تاریخه کذا فی کنز العمال چرا که چوں تعیین بالا شد

تا وقتیکه تکذیب قدر نکنند
و وقتیکه تکذیب آں کنند
هلاک خواهند شد ۱۲
و نزد او هر که استطاعت

۱۰۴

و طاقت بسوئے نفس خود
منسوب کند کافر گردد ۱۲
و تشویش و غم
دفع شود در ایمان بالقدر
و حزن را می برد ۱۲

وقتیکه چیزے بدست نیامد آنکه بقسمت نبود وگاہے بدست شدنی نیست پس
بر فوت آں ہیچ غم و اندوہ نباشد زیراکہ اندوہ برہماں چیز می باشد کہ آدمی آنرا
درخور خود قابل حصول میداند و ازینجاست کہ بر نیافتن سلطنت فقیرے را
ہیچ غم نمی شود۔ لاکن اینقدر در خود تفتیش نمود نیست کہ تصدیقی کہ بآں می باید
ایا مثل تصدیق وجود مکہ است یا نہ اگر نیابد در تکمیل آں کوشد و بعد از انکہ ایمان
و علم آں حاصل شد عمل از اہم مہمات است چنانکہ بحث آں بہ تفصیل گذشت کہ
علم بے عمل مضر است و عملش آں باشد کہ چنانکہ میداند کہ ہر امر یکہ بوجود می آید از
طرف خدا تعالی است وقت وجود ہر امر خواہ موافق مرضی خود باشد یا مخالف
یقین کند کہ ایں کار از طرف حقتعالی است دریں وقت دوست دشمن یکساں
خواہد نمود چراکہ منشا، دوستی و دشمنی صدور افعال کسے می باشد بنفس ذات او ہمچنیں
بغض و حسد و طمع مرتفع خواہد شد و مادۂ ریا و سمع ہم باقی نخواہد ماند زیراکہ کاریکہ
بہ توفیق الٰہی شدہ ایں کس را چہ مجال استقلال تا بر آں افتخار نماید و ہم مدح و ذم
نزد وے یکساں خواہد شد کما ورد عن عون بن عبد اللہ قال قال عبد اللہ

رضی اللہ عنہ لا یبلغ عبد حقیقة الایمان حتی یحل بذروتہ ولا یحل بذروتہ حتی یکون الفقر احب الیہ من الغنی والتواضع احب الیہ من الشرف وحتی یکون حامدہ وذامہ عندہ سواء رواہ ابو نعیم فی الحلیة وہمچنیں طمع وخوف ورجائے ماسوی اللہ مندفع خواہد شد زیراکہ ہیچ چیز بے تقدیر نمی رسد ونیز صبر وشکر بروے آسان خواہد شد وعلی ہذا القیاس نظر او بر عیوب خلق نخواہد افتاد بلکہ بجائے قبح حسن آں شے در نظرش جلوہ گر شدنیست چہ کاریکہ خدا تعالی کند فی نفسہ معیوب نباشد وہم نتواند کہ بر کسے اعتراض کند زیراکہ آں اعتراض راجع بسوئے دیگر خواہد شد آرے انچہ شرعاً ممنوع است از نفس آں کار انکار نمودنیست نہ از تخلیق آں وامر بالمعروف ونہی عن المنکر عند الضرورت واجرائی حدود وغیرہ وتوبہ وندامت بر گناہ امتثالاً للامر ہیچکس اعتراض نخواہد نمود ومرتکب گناہ را بجائے اینکہ قابل طعن ولعن شمارد محل ترحم خواہد انگاشت واز اں عبرت خواہد گرفت کہ اگر بجائے اوکس خود محل اجرائی قضا وقدر می بود بغیر ارتکاب آں چارہ نمی داشت لاجرم بر او رحم آوردہ بہ او

عبداللہ بن مسعود رضی اللہ عنہ گفت کہ بندہ بحقیقت ایمان نمی رسد تا مقام نکند بہ بلندی آں و بدین مقام نرسد تا آنکہ نفر از غنی و تواضع از شرف دوست تر شود تا آنکہ مدح کنندہ و مذمت کنندہ نزد وی یکساں نشود ۱۲

استغفار خواہد کرد۔ الغرض کسیکہ در جملہ اقوال وافعال وحرکات وسکون مشاہدہ
فعل حقتعالی کند عمل مسئلہ علم بالقضا است دارد اساس توحید او مستحکم خواہد شد
اخرج ابن جریر عن ابن عباس رضی اللہ عنہما فی قولہ ھل اتاك
نبأ الخصم اذ تسوروا المحراب قال ان داؤد علیہ السلام قال
یارب قد اعطیت ابراھیم واسحق ویعقوب من الذکر ما لوددت
انك اعطیتنی مثلہ قال اللہ عز وجل انی ابتلیتھم بما لم ابتلك
بہ فان شئت ابتلیتك بمثل ما ابتلیتھم واعطیتك کما
اعطیتھم قال نعم قال لہ فاعمل حتی اری بلاءك فکان ما شاء اللہ
ان یکون وطال ذلك علیہ فکاد ان ینساہ فبینما ھو فی محرابہ اذ وقعت
علیہ حمامۃ فاراد ان یاخذھا فطارت علی کوۃ المحراب فذھب
لیاخذھا فطارت فاطلع من الکوۃ فرای امراۃ تغتسل الخ کما
قال علیہ الصلوۃ والسلام الایمان بالقدر نظام التوحید فر
عن ابی ھریرۃ رضی اللہ عنہ کذا فی کنز العمال ہرچند بظاہر می نماید

بست
فرمود علیہ السلام ایمان
بالقدر بند وبست توحید است

کہ دریں مشہد جرأت بر گناہ پیدا خواہد شد لیکن فی الواقع نہ چنیں است زیراکہ
کسیکہ شریعت را پیشوائے خود ساختہ زمام اختیار بدست حق دادہ از اتباع شہوات
بکلی برآمدہ خدائے تعالیٰ حفاظت او خواہد فرمود اگر بمقتضائے تقدیر گناہے
از وصادر شود بدیں نظر کہ امتثال اوامر الٰہی پیش نظر اوست قصد توبہ خواہد کرد
لیکن فی الجملہ در حیرتے خواہد افتاد کہ از چیزے کہ خود حق تعالیٰ از و ارادہ فرمودہ
چگونہ توبہ کند دریں مشہد مجاہدۂ قوی پیش خواہد آمد چراکہ عقل مشوب بالوہم
بادراک آں قاصر است لیکن وقتیکہ عقل را پیش فرمان الٰہی مجبور ساختہ صرف
بامتثال پرداختہ توبہ ہم کند وہم بداند کہ خواست حق تعالیٰ چنیں بود بجلد دسے
ایں مجاہدہ کہ مجاہدۂ عقلی سخت تر از مجاہدۂ جسمانی است حق تعالیٰ راہے بروے
خواہد کشاد تا سر آں منکشف شود کما قال تعالیٰ والذین جاھدوا فینا
لنھدینھم سبلنا و معلوم خواہد شد کہ فرق درمیان حرکت او و حرکت قسری
جماد چیست و آنکہ امر بین الامرین است یعنے بین الجبر والاختیار چنانکہ علی کرم اللہ
وجہہ ارشاد می فرمایند چہ معنی دارد و عن محمد بن ادریس الشافعی رضی اللہ عنہ

عن يحيى بن مسلم عن جعفر بن محمد عن ابيه عن عبد الله
بن جعفر عن علی بن طالب رضی الله عنهما انه خطب الناس
يوما فقال فی خطبة واعجب ما فی الانسان قلبه وله مواد
من الحكمة واضداد من خلافها فان منح له الرجا وله الطمع
وان هاج به الطمع اهلكه الحرص وان ملكه اليأس
قتله الاسف وان عرض له الغضب اشتد به الغيظ
وان اسعد بالرضا نسی التحفظ وان ناله الخوف شغله
الحزن وان اصابته مصيبة قصمه الجزع وان افاد
مالا اطغاه الغنی وان غصه فاقة شغلته البلاء ان
اجهده الجوع فعد به السعف فكل تقصير به مضر وكل
افراط له مفسد قال فقام اليه رجل ممن كان شهد معه
الجمل فقال يا امير المؤمنين اخبرنا عن القدر فقال بحر
عميق فلا تلجه قال يا امير المومنين اخبرنا عن القدر قال

١٠٩

سر الله فلا تتكلفه قال يا امير المومنين اخبرنا عن القدر
قال اما اذا ابيت فانه امر بين امرين لا جبر ولا تفويض
قال يا امير المومنين ان فلانا يقول بالاستطاعة وهو حاضر
فقال علیّ به فاقاموه فلما راه سلّ عن سيفه قدر اربع
اصابع فقال الاستطاعة تملكها مع الله او من دون الله
واياك ان تقول احدهما فترتد فاضرب عنقك قال فما
اقول يا امير المومنين قال قل املك بالله الذی ان شاء
ملكنيه کذا فی کنز العمال ازیں معلوم شد که اینقدر دانستن
ضرور است که بندهٔ کاسب است یعنی قدرتیکه باو عطا شده در هر
کار صرف میکند لاکن وقتیکه در هر کار مشیت حق تعالی مقدم باشد
همان فعل ازو صادر شود که در ازل مقدر و معلوم شده است
پس این اختیار نه اختیاریست که عقل مشوب با لوهم آنرا مصداق
اختیار داند سبیل دران همین است که در هر کاریکه کرد بداند که مشیت

حق تعالیٰ باو متعلق شده و وقوع آں ضروری بود پس اگر آں کار از جملہ
طاعات است براں شکر گوید و اگر معصیت باشد توبہ و ندامت
کند اگر طالب صادق است و مجاہدہ قوی امید است کہ حق تعالیٰ
سِرّ آں بر او منکشف فرماید وَذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتِيْهِ مَنْ يَّشَاءُ
خلاصۃ المرام آنکہ چوں ایمان بقضا علیٰ وجہ اتم متحقق شود لوازم
و آثار آں کہ یکساں شدن دوست و دشمن و مدح و ذم و دفع ریا
و سمعہ و عجب و خوف و رجاء ماسوی اللہ و اعتراض بر کس و غیرہ است
متحقق شدنی است چہ مسلم است کہ اذا ثبت الشئی ثبت بلوازمہ
و آثارہ پس کسانیکہ دریں مشاہدہ مشغول ہستند اگر کلامی از آنہا
آنچہ ملائم این مشہد باشد صادر شود چنداں قبیح نخواہد بود زیرا کہ
آنچہ دل انساں بداں مشغول است گاہ گاہ بے اختیار بر زباں
می آید پس دراں حالت انساں معذور باشد و چنداں قابل
مواخذہ نخواہد بود بخلاف مثل ما مردم عوام کہ برائے نام عبارت

امنت بالقدر خیره وشره من الله تعالی میخوانیم وہیچ اثر
براں مرتب نیست اینجا در اصل ایمان کلام است و در صورت
اولی صرف بے احتیاطی در حفاظت آں شده اگر ما بگوئیم که ایمان
بقدر نداریم قطعاً کافر شویم و اگر گوئیم داریم آثار آں موجود نیست
و خود حالت قلبی بر وقت گواهی میدهد که ازیں مسئله وقت صدور
فعل سروکاری نیست الاّ ماشاء الله گویا آں عبارت صرف برائے
خواندن موضوع شده است پس وظیفهٔ ما اینست که در تکمیل آں کوشیم
و طعن و تشنیع در حق آنانکه عمل براں میدارند جائز نداریم ۔ اگر گفته
شود که چوں در ما لوازم و آثار آں یافته نمی شود پس در ایمان
بقضا کلام باشد و در صورت عدم ایمان کفر لازم می آید چرا که
درمیان ایمان و کفر واسطه نیست جوابش آنکه فی الواقع درمیان
کفر و ایمان واسطه نیست لاکن عدم ترتب آثار مذکوره دلالت
بر کفر ندارد چه آثار بر ایمان قوی مرتب می شوند و آں باعث ترقی

درجات است و برائے نجات از دوزخ انشاء اللہ تعالےٰ
ایمان ضعیف ہم کافی تواند شد چنانکہ در احادیث صحیحہ مصرح است
پس از عدم ظہور آثار مایوس نباید شد بلکہ فکر تکمیل آں و محبت
باکسانیکہ دراں کمال میدارند باید داشت تا بمصداق حدیث
شریف المرء مع من احب صلاحیت دخول بزمرۂ آنہا
حاصل آید و منجملہ اصلاح قلبی یکے آنست کہ راضی بقضا باشد
قال علیہ الصلوۃ والسلام خمس من الایمان من لم
یکن فیہ شئی منہن فلا ایمان لہ التسلیم بامر اللہ
والرضا بقضاء اللہ والتفویض الی اللہ والتوکل علی اللہ
والصبر عند الصدمۃ الاولی رواہ البزار کذا فی البدر
المنیر للامام الشعرانی۔ وعن ابی اسحق قال قال لی البراء
بن عازب رضی اللہ الا اعلمک دعاء علمنیہ رسول اللہ
صلی اللہ علیہ وسلم قال اذا رایت الناس قد تنافسوا

الذهب والفضة فادع بهذه الدعوات اللهم انى
اسألك الثبات فى الامر واسألك عزيمة الرشد
واسألك شكر نعمتك والصبر على بلائك وحسن عبادتك
والرضاء بقضائك واسألك قلبا سليما ولسانا صادقا
واسألك من خير ما تعلم واعوذبك من شر ما تعلم
واستغفرك لما تعلم طب وابو نعيم كذا فى كنز العمال
وفيه ايضا عن عبادة بن الصامت رضى الله عليه
قال قال رجل يا رسول الله اى العمل افضل قال الصبر
والسماحة قال اريد افضل من ذلك قال لا تتهم الله
فى شئ من قضائه هب وفيه ايضا قال عليه الصلوة
والسلام من لم يرض بقضاء الله ولم يؤمن بقدر الله
فليلتمس الها غير الله عز وجل الخطيب عن انس
قال عليه الصلوة والسلام قال الله عز وجل من لم يرض

روایت است از عباده رضی الله عنه که شخصی پرسید که یا رسول الله صلی الله علیه وسلم کدام عمل افضل است فرمود صبر و سماحت عرض کرد افضل ازین میخواهم فرمود تهمت منه حق تعالی را در کارهای او

فرمود علیه الصلوة والسلام ... حق تعالی می فرماید که کسیکه راضی نباشد

بقضائی ولم یصبر علی بلائی فلیلتمس ربا سوائی
رواہ الطبرانی کذا فی البدر المنیر وفی کنز العمال
عن علی رضی اللہ عنہ قال من رضی بقضاء اللہ جری علیہ
کان لہ اجر ومن لم یرض بقضاء اللہ جری علیہ بحبط
عملہ کر وفیہ ایضاً عن الحسن بن علی رضی اللہ عنہما
انہ قیل ان ابا ذر یقول الفقر الی احب من الغنی والسقم
الی من الصحۃ فقال رحم اللہ ابا ذر اما انا فاقول من
اتکل علی حسن اختیار اللہ لہ لم یتمن انہ فی غیر الحالۃ
التی اختار اللہ لہ وھذا حد الوقوف علی الرضا بما تصرف
بہ القضا کر الحاصل انچہ از حق تعالی میرسد از جنس خیر باشد یا شر
بر ہمہ راضی باید شد ورنہ باعث سخت ناخوشنودی حق تعالی است
نعوذ باللہ من ذلک وظاہر است کہ اکثر از جنس با مردم دریں
مقام راہ ندارند حتی کہ رضا بحصول نعمت ہم رضا بالقضا یافتہ

نمی شود بلکہ آں رضا از نفس شئی می باشد از جہت تلذذ بداں
کہ آں در کافر وجانور ہم یافتہ می شود اگر رضا بداں شئی ازیں
جہت می بود کہ آں عطائے حق تعالیٰ است ہر عطا یکساں
می نمود تا اندریں صفت از کفار امتیاز پیدا می شد پس مومن
را باید کہ فرق نماید درمیان رضا بالقضا و رضا بالشئی و گرنہ
در مسئلہ رضا بالکفر خلاف خواہد افتاد چہ رضا بالکفر کفر است
نہ رضا بالقضا الکفر غرض کہ ہر نعمت و ہر بلا و ابتلا و غیرہ کہ
مومن را رسد بدیں جہت کہ از خدائے تعالیٰ است بداں راضی
باشد و کراہیت را ازاں بدل راہ ندہد لیکن ایں کار کار
ہر کس نیست وجدان کیفیت رضامندی کہ در دل می باشد
و ہر کس آنرا میداند خاصتہً وقت مصیبت کاریست سخت اگر
کسی نہایت اجتہاد کند می تواند کہ بزبان رضامندی ظاہر
نماید لیکن آں رضا نہ باشد چہ محل رضا دل است نہ زبان البتہ

وقتیکہ محبت تامہ وانس باحق تعالی حاصل شود وجود کیفیت رضا
ممکن بلکہ واقع است چنانکہ ہر کس میداند کہ ہر چہ از دوست
می رسد نیکوست وضرب الحبیب زبیب وچوں در مدارج
محبت تفاوت است در مدارج رضا ہم تفاوت خواہد بود و
بعض آثار ولوازم چناں بودہ باشند کہ ما مردم عوام ازاں
خبر نداریم و دل اہل محبت آنرا تصدیق تواند کرد دریں صورت
اگر کلامی کہ مخبر ازاں درجہ است از بزرگی بوقوع آمدہ باشد
قابل اعتراض نخواہد بود بلکہ دال بر کمال محبت است الحاصل
رضا بالقضا فرع محبت الہی است ومحبت الہی از لوازم ایمان
است قال اللہ تعالی والذین اٰمنوا اشد حبا للہ چوں دریں
آیۃ ارشاد است کہ مومناں اشد محبت با خدائے تعالی میدارند
ویک درجہ محبت آنست کہ آدمی را کور وکر سازد کما قال علیہ الصلوٰۃ
والسلام حبك للشئی یعمی ویصم حم تخ وعن ابی الدرداء

الخرابطی فی اعتدال القلوب عن ابی ھریرۃ وابن عساکر
عن عبد اللہ بن انس کذا فی کنز العمال پس ضرور شد
کہ محبت الٰہی از ہمہ چیز و کس غالب تر باشد اگر کسے اینچنیں
محبت الٰہی در خود یابد شکرا دا نماید ورنہ بتضرع وزاری آنرا
از خدائے تعالیٰ طلب نماید چہ در صورت ثبوت ملازمت وایمان
ومحبت انتفائے لازم دلیل انتفائے ملزوم باشد وآں محل
خطر است نعوذ باللہ من ذلك وعلامات شدت محبت
باخدائے تعالیٰ بسیار اند یکے آنست کہ موت آساں شود وہیچ
خوف آں نباشد بلکہ اشتیاق آں پیدا شود چرا کہ لقائے
حق تعالیٰ بے موت صورت نہ بندد پس موت واسطۂ لقائے
حق تعالیٰ باشد ومعلوم است کہ واسطہ لقائے محبوب بالطبع
مرغوب می باشد عن ابراھیم قال قال ابن مسعود رضی اللہ
عنہ لیس للمؤمن راحۃ دون لقاء اللہ عزوجل فمن کانت

از ابن مسعود رضی اللہ عنہ روایت کہ نیست مر مومن را راحت سوائے رویت الٰہی

راحته فی لقاء الله عزوجل فکان هو المطلوب قد رواه ابونعیم فی الحلیه
وفیه ایضاً عن عمرو بن مرة عن شیخ عن ابی الدرداء
قال احب الموت اشتیاقاً الی ربی - وقال علیه الصلوٰة
والسلام الموت تحفة المومنین والدرهم والدینار
ربیع المنافق وهما زاداه فی النار رواه الدارقطنی
کذا فی البدر المنیر اگر بوجه لذات شهوانی وکدورات جسمانی
آثار محبت بظاهر یافته نه شود در صورت صحت ایمان انشاء الله تعالیٰ
وقت موت آسانی آن خواهد شد وظاهر است که این درجه ضعف
ایمان باشد وایمان قوی همان تواند بود که محبت کامل باشد
بحدیکه هر وقت اشتیاق موت باشد - وعلامت دیگر آنکه از
محبوبان حق تعالی در دل خود محبت یابد خصوصاً محبت نبی کریم
صلی الله علیه وسلم را از همه بیشتر یابد قال علیه الصلوٰة
والسلام ثلث من کن فیه وجد بهن حلاوة الایمان

ان یکون الله ورسوله احب الیه مما سواهما وان یحب المرء لا یحبه الا لله وان یکره ان یعود فی الکفر بعد اذ انقذه الله منه کما یکره ان یلقی فی النار حم ق ت لا عن انس کذا فی کنز العمال وفیه ایضاً قال الاعرابی والله لقد جئتك وما علی ظهر الارض احد ابغض الی منك وانك الیوم احب الی من والدی ونفسی وانی لاحبك بداخلی وخارجی وسری وعلانیتی اشهد ان لا اله الا الله واشهد انك رسول الله الحدیث مختصر من اوله واخره وابن حنبل وقائع در کتب حدیث بسیار اند که بمجرد ایمان تصریح کردند که شدت بغض مبدل بکمال محبت آنحضرت صلی الله علیه وسلم شد وعن انس قال قال النبی صلی الله علیه وسلم لا یؤمن احدکم حتی اکون احب الیه من والده وولده والناس اجمعین

رواه الشیخان واللفظ للبخاری وقال علیه الصلوٰة والسلام ثلث من حفظهن حفظ الله له دینه ودنیاه ومن ضیعهن لم یحفظ الله له شیئاً حرمة الاسلام وحرمتی وحرمة رحمی لک فی تاریخه عن ابی سعید ازین معلوم شد که لوازمه ایمان محبت نبی کریم صلی الله علیه وسلم است وهمچنین محبت اهل بیت کرام - عن علی رضی الله عنه قال قال لی رسول الله صلی الله علیه وسلم یا علی ان الاسلام عریان لباسه التقوی وریاشه الهدی وزینته الحیاء وعماده الورع وملاکه العمل الصالح واساس الاسلام حبی وحب اهل بیتی کر کذا فی کنز العمال وقال علیه الصلوٰة والسلام من لم یحب العباس بن عبد المطلب واهل بیته فقد بری الله ورسوله منه قط فی الافراد وابن عساکر عن جابر کذا فی کنز العمال - وفیه ایضاً

محبت صدیق اکبر و عمر از آثار ایمان است

قال علیه الصلوة والسلام یامعشر الناس لن تومنوا ولم تکونوا مؤمنین حتی تحبوا عباسا طب عن علقمة بن مالك وهمچنین محبت صدیق اکبر وعمر فاروق رضی الله عنهما از آثار ایمان است عن ابن عمر رضی الله عنه قال یؤتی باقوام یوم القیمة فیوقفون بین یدی الله تعالی فیؤمر بهم الی النار فاذا همّ الزبانیة تاخذهم وقربوا من النار وهم مالك ان یاخذهم قال الله تعالی لملئکة الرحمة ردوهم فیردوهم فیقفون بین یدی الله تعالی طویلا فیقول عبادی امرت بکم الی النار بذنوب سبق لکم واستوجبتم بها وقد روعتکم وقد وهبت ذنوبکم لحبکم ابا بکر وعمر کر وهمچنین محبت اولیاء الله از آثار ایمان است قال علیه الصلوة والسلام اوحی الله تعالی الی نبی من الانبیاء ان قل لفلان العابد

اما زهدك في الدنيا فتعجلت راحة نفسك و اما
انقطاعك الي فتعززت بي فماذا عملت فيما لي
عليك قال يا رب وما ذالك قال هل عاديت في
عدوا او هل واليت في وليا حل حط عن ابن مسعود
الحاصل محبت محبوبین حق تعالی از لوازم و آثار محبت الہی است
و آں لازمہ ایمان است پس محبت آناں ہم لازمہ ایمان باشد
و سر دریں آنست کہ چوں کسی را شخصے دوست میدارد
وجہتی برائے محبت می باشد مثلاً حسن یا احسان وغیرہ وظاہر است
کہ در محبت محبوبین حق تعالی ہمیں جہت است کہ حق تعالے
آنہا را دوست میدارد و دوست دوست دوست می باشد
پس ایں محبت راجع باشد بسوئے محبت الہی - آرے اینجا جہتے
دیگر ہم بمیاں می آید کہ آں توقع احسان است لیکن منشاء آں
ہم محبت الہی با آنہاست زیرا کہ توقع احسان از آناں صرف

ازیں جہت است کہ محبوبین حق تعالیٰ اند و حق تعالیٰ شفاعت
و سفارش آناں را قبول میکند ہر چند منشار ایں محبت یک درجہ
فروتر است از منشاء سابق زیرا کہ غرض ذاتی ہم دراں شریک
شدہ است لیکن چوں ازیں جہت کہ مدار ایں بر ہماں منشاء
اولیں است مذموم نباشد چرا کہ منشار محبت را اعتباریست
قوی چنانکہ ازیں احادیث ظاہر است قال علیہ الصلوٰۃ
والسلام من احب قوما على اعمالهم حشر يوم القيمة
من زمرتهم فحوسب بحسابهم وان لم يعمل اعمالهم
الخطيب عن جابر كذا فی كنز العمال وفيه ايضا عن محمد
بن الحنيفة قال من احب رجلا على عدل ظهر منه
وهو فی علم الله من اهل النار اجره الله كما لو كان
من اهل الجنه ومن البغض رجلا على جور ظهر منه وهو
فی علم الله من اهل الجنه اجره الله كما لو كان من

اهل النار عب و وجہ دیگر دراں انیست کہ انسان ہمراہ کسی
می باشد کہ با او دوستی میدارد کما ورد عن انس رضی اللہ عنہ
قال جاء رجل الی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال یا
رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم متی قیام الساعۃ
فقام النبی صلی اللہ علیہ وسلم الی الصلوۃ فلما قضی
صلوتہ قال این السائل عن قیام الساعۃ فقال الرجل
انا یا رسول اللہ قال ما اعددت لها قال یا رسول اللہ
ما اعددت لها کبیر صلوۃ ولا صوم الا انی احب اللہ
و رسولہ فقال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم المرء
مع من احب وانت مع من احببت فما رایت فرح المسلمون
بعد الاسلام فرحهم بها هذا حدیث صحیح البخاری
رواہ الترمذی وقال علیہ الصلوۃ والسلام احبوا من
احب اللہ احبوا اللہ تعالی من کل قلوبکم الحدیث رواہ هناد

۱۲۵ فی بیان محبۃ اللہ

كذا في كنز العمال چوں محبت اولیاء الله نافع است ازیں وجہ تعلیم عامیفرماید
تا مومن محبت اولیاء الله بصدق دل طلبگار باشد قال علیه الصلوٰۃ
والسلام اللهم انی اسئلك حبك وحب من یحبك وحب
عمل یقربنی الی حبك الحدیث ت لك عن معاذ
كذا في كنز العمال الحاصل از احادیث متعدده معلوم شد كه
محبت اولیاء الله از لوازم محبت الٰہی است و محبت الٰہی از لوازم
و ضروریات ایمان است لہذا باید که انسان آنرا طلب می نموده
باشد تا لوازم آں خود بخود حاصل شوند قال علیه الصلوٰۃ والسلام
اللهم اجعل حبك احب الی من نفسی و اهلی كذا في كنوز
الحقائق و برائے کسانیکه سعی می کنند که محبت حق تعالیٰ بدل اہل ایمان
متمکن شود بشارت وارد شده قال علیه الصلوٰۃ والسلام
حببوا الله الی عباده یحببكم الله طب ابی امامة كذا
في كنز العمال و ایں قدر اہتمام که در محبت الٰہی می باید ازاں روست

زیادہ الٰہی از تو محبت تو میخواہم و ہم محبت کسے کہ با تو محبت میدارد و ہم محبت کارے کہ نزدیک کند با محبت تو ۱۲
زیادہ علیہ الصلوٰۃ والسلام الٰہی محبت تو دوست ترکن نزد من از نفس من
و اہل من ۱۲
دوست گردانید خدائے تعالیٰ را بسوئے بندگان او دوست دارد شما را حق تعالیٰ ۱۲

کہ چوں محبت متحقق شد معلوم گردد کہ ایمان متحقق شد و ہم نفس محبت
مثمر فوائد بے شمار است منجملہ آں یکے آں است کہ ہر عمل خیر آساں
می شود و ہم ضرورت مشقت عمل چنداں نمی ماند کما یستفاد
عن زيد بن اسلم قال هلك عثمان بن مظعون فامر
رسول الله صلى الله عليه وسلم بجهازه فلما وضع
في قبره قالت امرأته هنيئاً لك ابا السائب الجنة
فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم وما علمك
بذلك قالت كان يا رسول الله يصوم النهار ويصلي
الليل قال بحسبك لو قلتِ كان الله يحب الله ورسوله
رواه ابو نعيم في الحلية قال عليه الصلوة والسلام
اذا احب الله عبدا اثنى عليه سبعة اصناف الخير
لم يعمله قط (الحديث ق في الذهد عن ابي سعيد
كذا في كنز العمال) اگرچہ ایں حدیث شریف برائے کسی است

که حق تعالی با او محبت میدارد نه برای کسیکه با حق تعالی محبت دارد
لاکن ثابت است که اگر بنده با حق تعالی محبت دارد حقتعالی هم با او
محبت میدارد کما یستفاد من عموم هذا الحدیث **قال** علیه الصلوٰة
والسلام من کان یحب ان یعلم منزلته عند الله فلینظر
کیف منزلة الله عنده فان الله ینزل العبد منه حیث
انزله من نفسه عبد بن حمید والحاکم **ک** وابن
شاهین فی الترغیب فی الذکر عن جابر رضی الله عنه
کذا فی کنز العمال وهم از لوازم محبت الٰهی رضا بالقضا است
وهم تسلیم وکمال توکل چرا که پیش محبوب خود گردن نهادن ودر جمله
امور اختیار خود معشوق مسلم داشتن لازمه کمال محبت است
وهم از آثار آنست که عموماً با سائر خلق نوعی محبت پیدا شود چرا که
جمله خلق عیال حق تعالی است **کما قال** علیه الصلوٰة والسلام
الخلق کلهم عیال الله فاحبهم الی الله انفعهم لعیاله ع

زنمود هر که خواهد که بداند که منزلت او نزد خدای تعالی چه قدر است پس ببیند که منزلت حق تعالی نزد او چه قدر است که حق تعالی از بنده بهمان مقام نازل می شود که نازل کرده او را از نفس خود ۱۲

فت و همه خلق عیال خدای تعالی است محبوب‌ترین بندگان نزد خدای تعالی کسی است که برای عیال او نافع‌تر باشد ۱۲

والبزاز عن انس طب عن ابن مسعود کنز العمال
چہ معلوم است کہ چوں کسے شخصے را دوست دارد عیال او راہم
دوست خواہد داشت پس محبت باخلق ازیں جہت داشتہ باشد
دریں محبت فرق در آدمی و جانور و مومن و کافر نتواند نمود و آزار
ہیچ چیز و کس گوارا نخواہد داشت و سخاوت و رحم بر ہمہ از مقتضائے
ایں مقام باشد تا وقتیکہ خلاف مرضی حق تعالی نبود و چوں داند کہ
خلاف مرضی است ترکِ آں کردہ تابع مرضی حق تعالی خواہد شد
پس از جہاد و قربانی و مماثل آں تخلف نخواہد ورزید زیرا کہ رضائے
ایں کس منوط و مربوط بارضائے حق تعالی ست و ہر چند لازمۂ
ایمان بالقدر آں بود کہ دعا ترک کردہ شود لیکن چوں دانستہ شد
کہ حق تعالی بداں ارشاد فرمودہ است لاجرم برائے خوشنودی
حق تعالی امتثالاً للامر دعا خواہد نمود نہ بقصد مراد خود چرا کہ ایں کس
مراد خود را پیش رضا حق تعالی قرباں ساختہ است و من جملۂ

آثار و لوازم محبت الٰہی ذکر و یاد او تعالیٰ است چراکہ ہر کہ چیزے را
دوست دارد یاد آں بدلش می باشد قال علیہ الصلوٰۃ والسلام
من احب شیئاً اکثر من ذکرہ حر عن عائشۃ کذا فی
کنز العمال پس اگر با حق تعالیٰ محبت کامل باشد دل خود بے یاد او تعالیٰ
نیاساید چنانچہ عشاق میدانند و در خود می یابند کہ یاد معشوق چناں متمکن می باشد
کہ ہیچ چیز میلے ندارند و از یاد معشوق دمی نیاسایند تا آنکہ مردم
آنہا را دیوانہ می گویند پس اینجا ہم کیفیتے قلبی باشد کہ ہیچ کیفیت
منافیہ خود را بدل متمکن شدن بلکہ راہ یافتن نمی دہد این ست
مرتبۂ عالیہ و ما دون آں مراتب متفاوت اند تا آنکہ نوبت ما
مردم عوام رسد کہ در عین عبادت بجائے آنکہ دل در یاد الٰہی
خاضع و خاشع باشد در اشیائے خسیسہ دنیویہ مصروف میگردد
و اگر گاہے ذکر و تسبیح بر زباں آید دل بجائے دیگر میرود و ایں فی الحقیقت
ذکر نباشد چراکہ محل ذکر در اصل دل است نہ زبان چہ ذکر ضد نسیان ست

کما قال الله تعالیٰ واذکر ربك اذا نسیت وقال تعالی فویل
للقاسیة قلوبهم من ذکر الله وقال تعالی ثم تلین
جلودهم وقلوبهم الی ذکر الله وعن انس رضی الله عنه
قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من نسی
صلوٰة او نام عنها فکفارتها ان یصلیها اذا ذکرها
متفق علیه وقال علیه الصلوٰة والسلام ان الشیطان
یلتقم قلب ابن آدم فاذا ذکر الله عز وجل خنس عنده
واذا نسی الله التقم قلبه الحکیم عن انس رضی الله عنه
کذا فی کنز العمال معلوم است که نسیان بدل می باشد نه بزبان
همچنیں ذکر بدل باشد و ذکر لسانی را ازاں جهت ذکر تواں گفت
که دلالت بر ذکر قلبی میدارد الحاصل چوں مامردم را آں حالت
نصیب نیست که دل مدام ذاکر باشد پس سبیل ما همین است که دل را
اصلاح کنیم و بیاد الهی عادی سازیم و امتثالا للامر بداں مشغول باشیم

قال الله تعالى يا ايها الذين اٰمنوا اذكروا الله ذكرا كثيرا
وقال عليه الصلوة والسلام اذكر الله عند كل شجر
وحجر حم في الزهد عن عطاء ابن يسار مرسلا كنز العمال
وفيه ايضاً قال عليه الصلوة والسلام اذكر الله
حيثما كنت وخالق الناس بخلق حسن واتبع السيئة
الحسنة تمحها ابن شاهين في الترغيب في الذكر
عن ابي ذر رضي الله عنه وفيه ايضاً قال عليه الصلوة
والسلام اذكروا الله حتى يقال انكم مراؤن ابن شاهين
في الترغيب في الذكر عن ابن عباس رضي الله عنه وفيه ايضاً
قال عليه الصلوة والسلام اكثروا ذكر الله حتى
تقول المنافقون انكم مراؤن ص حم في الزهد هب
عن ابن الجوزا مرسلا وفيه ايضاً قال عليه الصلوة
والسلام اكثروا ذكر الله تعالى حتى يقولوا مجنون حم ع

فرمود یاد کن الله عز و جل را
ہر جا کہ باشی و باش با مردمان
بخلق حسن و در پے بدی
نیکوئی کن کہ محو کند بدی را ۱۲
فرمود زیادہ کنید ذکر الله
عزوجل تا آنکہ گویند منافقان
کہ شما ریاکار ہستید ۱۲

١٢٣

حبب لك هبب عن ابی الله عبدا و دقیقه ذکر الهی بحد معتد
رسد امید است که از فضل الهی تعالی عشقے با او تعالی پیدا شود
وهمه لوازم آں خود بخود بوجود آیند قال علیه الصلوٰة
والسلام یقول الله تعالیٰ عز وجل اذا کان الغالب
علی العبد الاشتغال بی جعلت بغیته ولذته فی ذکری
فاذا جعلت بغیته ولذته فی ذکری عشقنی وعشقته
فاذا عشقنی وعشقته رفعت الحجاب فیما بینی وبینه
صیوت تغالبا علیه لا یسهوا اذا سهی الناس اولئك
کلامهم کلام الانبیاء اولئك الابطال حقا اولئك
الذین اذا اردت باهل الارض عقوبة او عذابا ذکر تهم
فصرفت ذلك عنهم حل عن الحسن مرسلا هکذا فی
کنز العمال وسوائے ایں فوائد ذکر بیشمار اند واحادیث وارده
دریں باب بکثرت بندی ازاں ذکر کرده می شود قال علیه الصلوٰة

والسلام ذكر الله شفاء القلوب فر عن انس رضى الله عنه

كذا فى كنز العمال وفيه ايضا ان لله ملئكة سياحين

فى الارض فضلاً عن كتاب الناس يطوفون فى الطرق يلتمسون

اهل الذكر فاذا وجدوا قوماً يذكرون الله تنادوا هلموا

الى حاجتكم فيحفونهم باجنحتهم الى سماء الدنيا فيسئالهم

ربهم وهو اعلم بهم ما يقول عبادى فيقولون يسبحونك

ويكبرونك ويحمدونك ويمجدونك فيقول هل رأونى

فيقولون لا والله ما راوك فيقول كيف لو رأونى فيقولون

لو رأوك كانوا اشد لك عبادة واشد لك تمجيدا

واكثر لك تسبيحا فيقولون فما يسئلون فيقولون

يسئلونك الجنة فيقول هل رأوها فيقولون لا والله

يارب ما رأوها فيقول فكيف لو انهم رأوها فيقولون

لو انهم رأوها كانوا اشد عليها حرصاً واشد لها طلباً

١٣٤

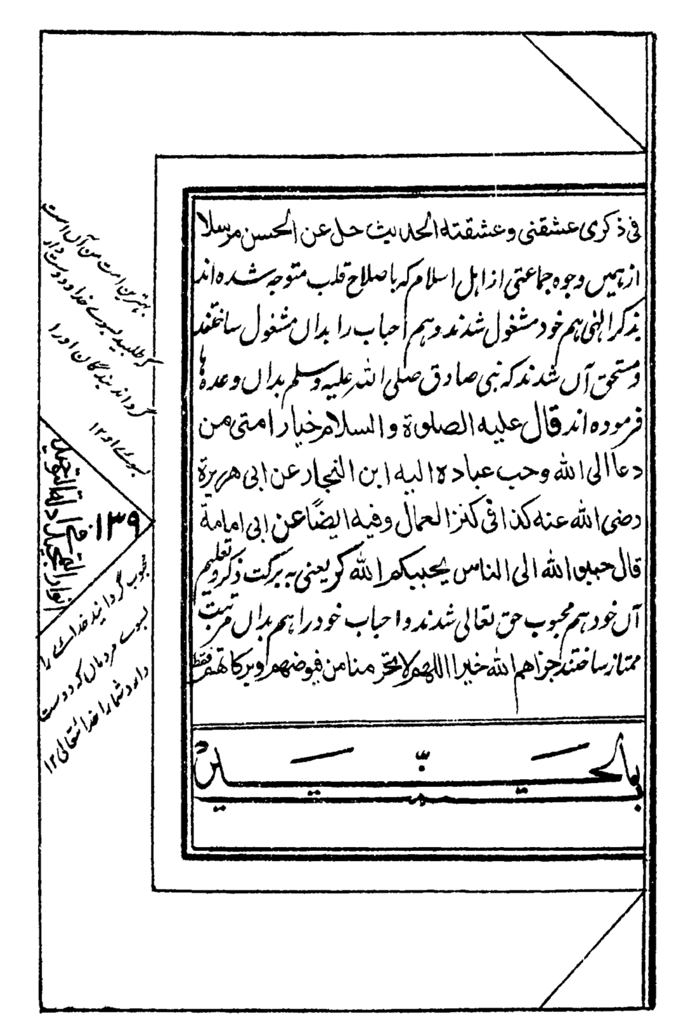
و اعظم فيها رغبة قال فمم يتعوذون فيقولون من النار
فيقول الله عزوجل وهل رأوها فيقولون لا والله يارب
ما رأوها فيقول فكيف لو رأوها فيقولون لو رأوها كانوا
اشد منها فرارا و اشد لها مخافة فيقول فاشهدكم انى
قد غفرت لهم فيقول ملك من الملئكة فيهم فلان ليس
منهم انما جاء لحاجة فيقول هم القوم لا يشقى بهم جليسهم
حم ق عن ابى هريرة كذا فى كنز العمال و رواه فى المشكوة
من البخارى وفيه ايضا **قال** عليه الصلوة والسلام
ان الله تعالى يقول انا مع عبدى ما ذكرنى وتحركت به شفتاه
حم ه ك عن ابى هريرة رضى الله عنه وفيه ايضا
قال عليه الصلوة والسلام ان لكل شئ صقالة
وان صقالة القلوب ذكر الله وما من شئ انجا من
عذاب الله من ذكر الله ولو ان تضرب بسيفك حتى

ينقطع هب عن ابن عمر وفيه ايضًا قال عليه الصلوٰة
والسلام الذكر خير من الصدقة ابو الشيخ عن ابي هريرة
وفيه ايضًا قال عليه الصلوٰة والسلام ما صدقة
افضل من ذكر الله طس عن ابن عباس رضي الله عنه
وفيه ايضًا قال عليه الصلوٰة والسلام ما جلس قوم
يذكرون الله تعالى فيقومون حتى يقال لهم قوموا قد
غفر الله لكم ذنوبكم وبدلت سيأتكم حسنات طب
هب عن سهيل ابن حنظلة وفيه ايضًا قال عليه
الصلوٰة والسلام ما من قوم يذكرون الله الا حفت
بهم الملائكة وغشيتهم الرحمة ونزلت عليهم السكينة
وذكرهم الله فيمن عنده ت ه عن ابي هريرة وابي
سعيد رضي الله عنهما وفيه ايضًا قال عليه الصلوٰة
والسلام اعظم الناس درجة الذاكرون الله هب

عن ابی سعید وفیه ایضًا قال علیه الصلوٰة والسلام ان
ذکر الله شفاء وان ذکر الناس داء حب عن مکحول مرسلًا
وعن ابی الدرداء قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم
الا انبئکم بخیر اعمالکم وازکاها عند ملیککم وارفعها
فی درجاتکم وخیر لکم من انفاق الذهب والورق وخیر لکم
من ان تلقوا عدوکم فتضربوا اعناقهم ویضربوا اعناقکم
قالوا بلی قال ذکر الله رواه مالک واحمد وترمذی وابن ماجه
کذا فی المشکوٰة وفیه ایضًا عن ابی هریرة رضی الله تعالی عنه
قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم انا عند ظن
عبدی بی وانا معه اذا ذکرنی فان ذکرنی فی نفسه ذکرته
فی نفسی وان ذکرنی فی ملاء ذکرته فی ملاء خیر منه متفق علیه
وفیه ایضًا عن معاذ ابن جبل قال ما عمل العبد عملا
انجا له من عذاب الله من ذکر الله رواه مالک وترمذی

وابن ماجه وفيه ايضًا عن ابی سعيد رضی الله عنه
ان رسول الله صلی الله عليه وسلم سئل ای العباد
افضل وارفع درجة عند الله يوم القيمة قال الذاكرون
الله كثيرا والذاكرات قيل يا رسول الله ومن الغازی
فی سبيل الله قال لو ضرب بسيفه فی الكفار والمشركين
حتی ينكسر ويختضب دمًا قال الذاكر الله افضل منه
درجة رواه احمد وترمذی اين ست بعض فوائد ذكر چنانكه
خاصيت ذكر معلوم شد كه باعث محبت الٰهی ست همچنان بنده را
محبوب ومعشوق حق تعالی می سازد قال عليه الصلوٰة والسلام
من اكثر ذكر الله احبه الله تعالی فر عن عائشة رضی الله عنها
كذا فی كنز العمال وفيه ايضًا قال عليه الصلوٰة والسلام
يقول الله عز وجل اذا كان الغالب علی العبد الاشتغال
بی جعلت بغيته ولذته فی ذكری فاذا جعلت بغيته ولذته

فی ذکری عشقنی وعشقته الحدیث حل عن الحسن مرسلا
ازہمیں وجوہ جماعتی از اہل اسلام کہ باصلاح قلب متوجہ شدہ اند
بذکر الٰہی ہم خود مشغول شدند وہم احباب را بداں مشغول ساختند
ومستحق آں شدند کہ نبی صادق صلی اللہ علیہ وسلم بداں وعدہا
فرمودہ اند قال علیہ الصلوۃ والسلام خیار امتی من
دعا الی اللہ وحبب عبادہ الیہ ابن النجار عن ابی ہریرۃ
رضی اللہ عنہ کذا فی کنز العمال وفیہ ایضاً عن ابی امامۃ
قال حببوا اللہ الی الناس یحببکم اللہ کر یعنی بہ برکت ذکر و تعلیم
آں خود ہم محبوب حق تعالی شدند واحباب خود را ہم بداں مرتبت
ممتاز ساختند جزاہم اللہ خیرا اللہم لاتحرمنا من فیوضہم وبرکاتہم فقط

بہترین امت من آں است کہ طلبید بسوے خدا و دوستدار گرداند بندگان او را بسوے او ۱۲

محبوب گردانید خدا را بسوے مردماں کہ دوست دارد شما را خدا تعالی ۱۲

باحیثیتین

تقریظ دلپذیر ہادی مراحل تحقیق وکاشف رموز تدقیق جامع شریعت و طریقت منبع حقیقت ومعرفت مہبط انوار معارف لدنیہ کاشف اسرار علوم دینیہ رہنمائے سالکین مقتدائے ناسکین مولنا ومرشدنا حضرت حاجی امداد اللہ صاحب قبلہ طاب ثراہ وجعل الجنۃ مثواہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم ونصلی علی سیدنا محمد نبی الکریم

فقیر بر مضمون این کتاب از اول تا آخر بخوبی مطلع شد وبغایت پسندید وخوشنود گردید فی الحقیقت این ہدایتے است طالبان صادق را وتنبیہی است مر آن ناتجربہ کاران ناآشنا را که این شریعت وطریقت مغائرت می گویند وہر دو را خلاف مذہب اہل تحقیق لازم وملزوم نمی دانند حالانکہ مذہب ومعائنہ حقانیان این است که ایمان دو جزدارد یکے اقرار بلسان چون مومن مقر توحید الہی شد وتمام جوارح ظاہری خود را متبع احکام الہی وارشاد حضرت رسالت پناہی ساخت وسر مو رقبہ ظاہری خود را از قلادہ انقیاد جناب باری بیرون نیاورد اقرار بلسان ازو صادق شد وبموجب شرع شریف مومن ومسلم شد لیکن ہنوز تصدیق بالقلب ازو واقع نشد تا آنکہ از مرتبہ انقیاد ظاہری ترقی کردہ قلب خود را ہم بہمہ وجوہ مطیع مرضیات الہی ساختہ ہمہ مشیت ہائے خود را در مشیت موجود حقیقی فنا سازد وبالکلیہ از مطلوبات خود دل را پرداختہ باطن خود را نیز در دست رضا وتسلیم الہی تسلیم نماید این وقت تصدیق بالقلب ازو بصادق آمد ومرتبہ ایمان کامل حاصل شد ودر مقام طریقت رسید پس مرتبہ اول شریعت است ومرتبہ ثانی طریقت وبے یکے دیگرے ہرگز حاصل نمی شود ومعنی حدیث انما الاعمال بالنیات ہمیں تصدیق بالقلب است وللہ در المولف دام فیضہ که توضیح ہمیں حدیث شریف جامع باحسن وجوہ واوثق ثبوت از آیات بینات واحادیث مستندات نمودہ کسے را درین کتاب مجال گرفتن نیست حقا که طالبان شریعت وطریقت را انوار اللہ است ہر که در لمعات این انوار سالک خواہد شد بتائید الہی بمنزل مطلوب خواہد رسید واللہ ولی الہدایۃ والارشاد منہ الامداد والسداد فقط

حررہ الفقیر امداد اللہ چشتی مہاجر مکہ علیہ الرحمہ

مہر ثبت است

غلطنامہ انوار التمجید فی ادلۃ التوحید

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱	۲	۳ ۴	۵
۲	۱۱	الخوری	الجوزی
۳	۲ برحاشیہ	مصیلت	فضیلت
۵	۲	لعلموا	تعملوا
"	۳	تعملون	تحملون
۶	۷	تعلمنا	نعملنا
۹	۱	غضب	غضب
۱۰	۶	فکرھٰہما	فکرھہما
"	"	فرضیہا	فرضٰہا
"	۱۲ برحاشیہ	غاث	غائب
۱۲	۷	لعب	کعب
۱۳	۱۰ برحاشیہ	باسخت	یاسخت
۱۴	۶ "	ناآنکہ	تاآنکہ
۱۵	۱۰ "	میکہ	میکنید
۱۶	۱۰ "	ذخیرو	ذخیرہ
"	۲۰ "	کند	کنید
۲۴	۱۴ "	حود اند	خواند
"	۲۲ "	بزر	بزد
"	۲۴ "	بزودر	بزد و رہا
۲۵	۲ "	ز	نہ
"	۱۳ "	یاد	باد

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱	۲	۳	۴
۳۴	۱۰ برحاشیہ	رفتند	می رفتند
۳۵	۳	التخوف	انخوف
"	۸	یغلبون	یخلبون
"	"	الحمقی	الحمقیٰ
"	۹	یر	بر
"	۸ برحاشیہ	کی	نیکی
۳۶	۹	مبتلی	مُبتلی
۳۷	۲	یبینا	بلبنا
۳۷	۳	بنیهم	بلینهم
"	۴	محضنا	فخلصنا
"	۵	دواینا	دوابنا
"	۱۳	استضعفناکم	استضعفنکم
۳۸	۴ برحاشیہ	•	بر
۴۰	۴	ومع	وسع
۴۳	۴ برحاشیہ	زرسیدید	نرسیدند
۴۵	۹	المائکۃ	الملٰئکۃ
۴۶	۱	اخلضوا	اخلصوا
۴۸	۱۳	•	حالت گرسنگی این قوم ازین روایت ظاہر است
•	•	•	عن صہیب بن حیان العبدی
۴۹	۳	مخلوق	محلوق

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱	۲	۳	۴
۴۹	۱۵	چگورا	چگونہ
۵۰	۶	سمع	اسمع
"	۷	بوصیتہ	بوصیة
"	۱۷ برحاشیہ	یوم الفضل	یوم الفصل
۵۱	۱۴"	مرد	مرا
۵۲	۱۲	لسلک	السلک
۵۴	برحاشیہ	زآن	زرال
"	۸"	جیب	(زنگ) نجیب
۵۹	۳"	مردویست	مرویست
۶۰	۶	اذنیت	ازنیت
۶۳	۱۳	امطأ	اخطأ
"	۵ برحاشیہ	شترء	شترے
۶۷	۳	قلی	قل
"	۱۴ برحاشیہ	خدسے	خداسے
۷۸	۷	اکا	ایها
۸۲	۵ برحاشیہ	بقا	لقا
۸۶	۱۰	بجدآن	بجدآں
۸۸	۳	یانام	بانام
۹۰	۸	حقیا	حقبا
۹۳	۴	عنی	تمنی
۹۸	۱۳	یها	ایها
۹۹	۱	الآن	الآن

صفحہ	سطر	غلط	صحیح
۱	۲	۳	۴
۹۹	۴	الامتة	الامة
۱۰۱	۱۰	خطیپا	خطیبا
۱۱۵	۴	جبط	یحبط
"	۷	قاقول	فاقول
"	۸	المکل	اتکل
۱۱۹	۵	وهازادہ	وهمازادہ
		افی النار	فی النار
۱۲۱	۹ برحاشیہ	الہی	من
۱۲۷	۱۲"	میکند لشب	میخواند لشباب
"	۱۳"	میکز	میکند
"	۱۸"	ثنا و	ثناء
۱۳۰	۷	ہیچ	بہیچ
۱۳۱	۸	واذ	واذا
"	۱۰	بدن	بدل
"	۱۳	کنم	کنیم
۱۳۲	۵	یحلق	بخلق
۱۳۳	۳ برحاشیہ	اشتعال	اشتغال
"	۱۵"	انبیا	انبیااست
۱۳۷	۱۰"	وہزید	وبزید
۱۳۸	۵	بسیقہ	بسیفہ
۱۴۰	۴	سیدنا	علی سیدنا
"	۶	آشنارا	تاآشنارا ک